

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

निवृत्ती

सं. नं.

३७३

REFBK-0019163

REFBK-0019163

पुनः साक्षात् पताकारण्यात् व तडीस नेण्यास प्रस्तुत ग्रंथकारास इंग्रजी किंवा मराठी भाषेचें जसें असावें तसें ज्ञान नाहीं, हें तो मोकळ्या मनानें कबूल करितो. तरी मूळ ग्रंथकर्त्यांचें बुद्धिविशालत्व, शोधकपणा, थोर विद्वत्ता, दीर्घ प्रयत्न, व लोककल्याण-च्छा हीं कांहीं अंशीं तरी आपल्या महा-राष्ट्र जनांस फलप्रद व्हावीं, व आपल्या हातून देशबांधवांची कांहीं तरी सेवा घडावी, हाच हेतु मनांत धरून हें काम हातीं धरिलें.

शेवटीं प्रस्तुत प्रयत्नांत ग्रंथकर्त्यांचा जो इष्ट हेतु तो सिद्धीस जाऊन त्याच्या श्रमांचें साफल्य होवो, येवढीच सर्वशक्तिमान् पर-मेश्वरास त्याची प्रार्थना आहे.

हरि कृष्ण दामले.

दुसऱ्या आवृत्तीची सूचना.

पूर्वीच्या आवृत्तीतील बारीकसारीक चु-
का दुरुस्त करून ही आवृत्ति छापिली आहे.

किताबखान्याचे मालक.

पण तिसऱ्या साधनाविषयी तसे नाही पुस्तके, हे जे शिक्षणाचे साधन आहे, ते बहुतकरून सर्वांस अल्पायासाने जरी प्राप्त होण्यासारखे आहे, तरी त्यापासून दोन्ही प्रकारचे म्हणजे चांगले वाईट परिणाम घडणारे आहेत. यावरून पुस्तकांमध्ये दोन प्रकार झाले. एक, चांगली पुस्तके, म्हणजे जी मनुष्याने वाचली असता त्यां-
 पासून त्याचे हित व्हावे अशी; व दुसरा प्रकार म्हणजे वाईट पुस्तके, कीं जी वाचल्याने मनुष्याचे हित होण्याचे एकीकडे सच राहून उलटी त्याची कुमार्गाकडे मात्र प्रवृत्ति व्हावी. याजकरितां भाषेत सन्मार्गदर्शक पुस्तकांची फार आवश्यकता आहे. पण याहूनही, शिक्षण या विषयाचाच ज्यांत स्वतंत्रपणे विचार केला आहे, म्हण.

जे ज्यांत पुस्तकेंच अगोदर कोणत्या प्रकारचीं वाचावीं व कोणत्या प्रकारचीं वाचू नये याचा निर्देश केला असतो, अशा प्रकारचे ग्रंथ असण्याची फार जरूरी आहे.

ही उणीव कांहीं अंशीं तरी कमी व्हावी, या उद्देशानें प्रस्तुत ग्रंथ तयार केला आहे. अमीरकॅत रेवरेंड जॉन् टॉड म्हणून जो सर्वमान्य आणि विख्यात ग्रंथकार होऊन गेला, त्यानें 'स्टूडंटस् म्यानुअल्' नामकरून जो अत्युत्तम ग्रंथ केला आहे, त्याचा आधार धरून हा ग्रंथ रचिला आहे. तरी कांहीं ठिकाणीं निवळ भाषांतर केलें आहे, व समयविशेषी इतर सर्वमान्य अशा मराठी ग्रंथांतूनही कांहीं कांहीं चांगल्या गोष्टी घेण्यासारख्या वाटल्या त्या योग्य स्थळीं दाखल केल्या आहेत. आतां

अनुक्रमणिका.

	पृष्ठ.
भाग १—विद्याभ्यासाचे उद्देश ...	१
भाग २—संवर्योविषयो... ..	५३
भाग ३—अभ्यासाविषयो	१३८
भाग ४—वाचनाविषयो... ..	१८३
भाग ५—सत्कालक्षेप	२३०
भाग ६—व्यायामाविषयो	२५४

शिक्षणसार.

भाग १.

विद्याभ्यासाचे उद्देश.

ह्या अपरंपार सृष्टीच्या रचनेत, सर्वशक्तिमान् परमेश्वराचे अद्भुत चातुर्य दिसून येते; आणि त्यात विशेषकरून मनुष्यसृष्टी-विषयी विचार केला असता, त्या जगत्कर्त्याची अतोनात शक्ति आणि कुशलता पाहून तर आपण आश्चर्याने चकित होऊन जातो. पहा बरे, मनुष्यापेक्षा अधिक शक्तिमान् प्राणी थोडे आहेत काय? पण ज्ञान हाणून जी एक विशेष देणगी, ती

परमेश्वरानें मनुष्यासच दिली आहे. तिच्या योगानें त्यानें सर्व जग आपलेंसें करून सोडलें आहे; इतकेंच केवळ नव्हे, तर पंचमहाभूते सुद्धां त्यानें आपलीं ताबेदार करून सोडलीं आहेत; * परंतु एवढी जरी मनुष्यमात्राची ज्ञानशक्ति आहे, तरी तिची यथायोग्य रीतीनें जर योजना झाली नाही, तर तें ज्ञान असून आणि नसून सारखेंच; इतकेंच नव्हे, तर उलटें, कदाचित् त्याच्या सुखाचीही हानि करील. यास्तव, आयुष्यक्रमण जेणेंकरून सुखकारक होईल, असा मार्ग पाहिल्यापासून लागणें, हें मनुष्यास अत्यंत आवश्यक होय.

---

* ह्या गोष्टीला प्रत्यक्षप्रमाण झटलें झणजे आगगाडी, तारायंत्र, व विमाने इत्यादिकांचें होय.

आतां कोणा मार्गास न लावितां, अगर्
 क्रोणाचें साह्य नसतां ज्यांस स्वतःच योग्य
 वळण लागून, ज्यांनीं मोठें ज्ञान संपादन
 कीर्तिसुखाचा अनुभव घेतला, अशा मनु-
 ष्यांचींही कांहीं उदाहरणें सांपडतील.
 कितीएक वर्षांपूर्वीं स्कॉट्लंड देशामध्ये जे-
 म्स् फर्ग्यूसन् या नांवाचा जो प्रख्यात ज्यो-
 तिषी होऊन गेला, त्याची गोष्ट बहुतेक
 अशाच आहे. तो प्रथम इतक्या पराकाष्ठे-
 च्या नीच अवस्थेमध्ये होता कीं, त्याला
 मंडरें राखून उदरनिर्वाह करावा लागत
 असे. पण तशांत त्याचा व्यासंग आणि
 धैर्य हीं एवढीं जबरदस्त होतीं कीं, तींच
 त्याला त्याच्या नीचस्थितीपासून वर काढ-
 ण्यास, आणि विद्वन्मंडळांत त्याचें नांव प-
 हुन चोहोंकडे कीर्ति होण्यास कारण झालीं.

तथापि असल्या प्रकारची उदाहरणे फारच थोडीं. आपलें मन विद्याभ्यासाकडे लावून त्यांतच तें स्थिर ठेवावें, अशा प्रकारचें उपजत शहाणपण थोड्यांसच असतें, व याप्रकारची शिक्षाही पुष्कळांस नसते. दुसरें असं कीं, विद्याभ्यासापासून जे अनेक प्रकारचे अपूर्व लाभ होतात, त्यांचा ठसा विद्यार्थ्यांच्या मनावर बसण्याच्या पूर्वीच त्यांचा पुष्कळ वेळ जातो. मी ज्या वेळेस 'विद्यार्थी' होतो, ती वेळ मनांत आणली असतां, आतां असा पश्चात्ताप होतो कीं, अमुक वेळीं मीं अमुक गोष्ट बरोबर केली नाही; व अमुक गोष्ट करण्याचें टाकून भलतेंच केलें. अरेरे ! अमुक प्रसंग सोन्यासारखा आला असतां मीं तो फुकट द्याडिला; अमुक प्रसंगां माझ्या

मनाची प्रवृत्ति भलतीकडेच होऊन, मला अमुक प्रकारची वाईट संवय लागली. अशा प्रकारच्या विचारांत असतां, हल्लीं अनुभवाअंतीं जे माझे विचार दृढ झाले आहेत, तेच धरून पुनः आयुष्य प्रथमपासून क्रमप्याचें माझ्या हातीं राहिलें नाहीं, याविषयीं अत्यंत दुःख होऊन कितीएक वेळां माझ्या नेत्रांतून अश्रुधाराही चालतात !

या लेखावरून असे सिद्ध होतें कीं, लहानपणापासून, मनुष्यास चांगला किंता वळवायास मिळाला पाहिजे. नाहीं तर, त्याचा सारा जन्म दुःखांत अथवा पश्चात्तापांत जाईल; निदान इतकें तरी खरें कीं, जितके गुण संपादण्याची त्याचेठायीं वास्तविक योग्यता असते, तितक्यांचें संपादन त्याच्या हातून होणार नाहीं.

हल्ली जे हजारों विद्यार्थी शाळांतून शिकत आहेत, त्यांतून ह्यणण्यासारखे योग्यतेस थोडेच चढतील; व कितीएकांकडून तसें होणें अशक्यही आहे. हें जरी खरें आहे, तरी सूक्ष्मरीतीनें पाहिलें तर ज्यांच्या हातून कांहींच होणार नाही, असेही पण फार थोडेच सांपडतील ! तथापि त्यांस पाहिल्यापासून चांगल्या प्रकारचें वळण नसल्यानें, त्यांचें धैर्य नाहीसें होऊन, व अनिश्चितपणा, निराशा, आळस, इत्यादिकांच्या फेऱ्यांत ते सहज सांपडून, त्यांच्या हातून कोणतीच गोष्ट सिद्धीस न जातां ते जसेच तसेच राहतात !

दीर्घव्यासंगानें ज्ञानसंपादन करून योग्यतेस चढलेला मनुष्य जरी घेतला, तरी पूर्ववर्ती घडलेल्या गोष्टींविषयी तो बोलत

असतां ह्यणेल कीं, माझा अमोलिक वेळ आजपर्यंत किती फुकट गेला आहे ! हा-य ! हाय ! कितीएक प्रसंग माझ्या हातून असे गेले आहेत कीं, तसे कांहीं केल्याने साऱ्या जन्मांत पुनः येणार नाहींत ! आतां अशा मनुष्याविषयीं आपण यारीक दृष्टीने विचार केल्यास तेव्हांच दिसून येईल कीं, त्यानें जो आपला वेळ फुकट घालविला, तो घालविला नसता, आणि अनायासें आलेले प्रसंग फुकट जाऊं दिले नसते, तर ज्ञानमहासागरांतील अमृताचे प्राशन करून लॉर्ड बेकना* प्रमाणें अजरामर किर्ति त्या-

---

* लॉर्ड बेकन् (इ. स. १५६१—१६२६) हा मोठा विद्वान्, राजकारणी आणि तत्त्वज्ञानी पुरुष इंग्लंडदेशांत होऊन गेला. त्यानें पुष्कळ नवीन शोध केले, त्यां-

नें मिळविर्ली असती; नसती ह्यणून ऋशावरून ? महात्मे जे आपले पूर्वज, त्यांनी आपणांकरितां ज्ञानमार्ग सुलभ करून ठेविला आहे; पण आपणांपैकी त्या मार्गास अनुसरणारे थोडे, ह्यणूनच त्याची सर आपणांला येणे नाही. दुसरें काय ? जगद्विख्यात सर ऐझाक् न्यूटन्, * आणि वेस्ट इंडीज बेटांत राहणारा इडि-

[मार्गाल पृष्ठावरून]

त मुख्यत्वे पदार्थविज्ञानशास्त्राची प्रवृत्ति यानेच केली. ह्यणून यास त्या शास्त्राचा प्रणयनकर्ता ह्यणतात. याची कीर्ति केवळ अजरामर होऊन राहिली आहे.

* हा महान् ज्योतिषी आणि गणितवेत्ता [इ. स. १६४२-१७२६] होता. याची बेकनाप्रमाणेच थोर कीर्ति आहे.

यन, जो आपल्या केंसांस सुशोभित क
 प्यास सुंदर पिसें मिळाली ह्मणजे तेव्हाच
 आनांदित होऊन, हर्षनिर्भर होत्साता नाचू
 लागतो, या दोघांमध्ये जमीनअस्मानांचे
 अंतर काय ह्मणून ? बुद्धि ह्मणून जी काय,
 ती त्या इंद्रियनांत वसत नाही काय ? पण
 त्याचें मन केवळ संगमरवरी पाषाण होय.
 त्यांत उत्कृष्ट पुतळा आहे खरा, तरी त्यावर
 कारागिराचा हात फिरल्यावांचून तो दृष्टि-
 गोचर कसा होईल ? तेव्हां सारांश हाच
 कीं, त्याचें तें मन विद्याभ्यासानें सुशिक्षित
 झालेलें नव्हे.

आतां सर्व मनुष्यांची मूळची बुद्धि सारखी-
 च आहे किंवा नाही, याविषयी जास्त वाटा-
 घाट न करितां आपणांस असा एक सा-
 धारण नियम बांधतां येईल कीं, प्रत्येक म-

नुष्यास निदान कोणत्या ना कोणत्या तरी एका गोष्टीमध्ये वाक्यगार होण्याची शक्ति असते. कदाचित् आपली बुद्धि गणित-विद्येत चांगली चालणार नाही, किंवा भाषणांस चांगले ग्रंथ करण्याचे साधणार नाही, अथवा सभेत उभे राहून मनोवेधक भाषण करितां येणार नाही; परंतु जो स्व-रोखर आपल्या मनाचे आकलन करून व्यासंगाच्या स्वाधीन होईल, तो कोणत्या तरी विषयांत निष्णात होईल, हे अगदीं निर्विवाद आहे.

एका गृहस्थानें आपला मुलगा एका विद्वान् गुरुच्या हाताखालीं विद्याभ्यासाकरितां ठेविला. त्याजविषयीं पुष्कळ भवतिनभवाते होऊन, तो मुलगा कशांतही श्यातला तरी मारखाच, केवळ अकलेचा

संदक, असा त्याजाविषयी निकाल होऊन चुकला होता. अशा मुलास पढवून तरबेज करून जगामध्ये प्रसिद्धीस आणावयाचा त्या गुरुस किती संभव असेल वरें ! परंतु त्या गुरुने जेव्हां त्यास प्रत्येक विषय निरनिराळा शिकवून आपली पराकाष्ठा करून सोडली, तेव्हां शेवटी असे दिसून आलें कीं, त्याची गति भूमितीत चांगली होईल. पुढें तो मुलगा त्या विषयांत इतका प्रवीण झाला कीं, त्याच्या वेळच्या सर्व विद्वानांत भूमितीत त्याचा हात कोणाच्यानें धरवेना ! !

एकदा असें झालें कीं, एका गांवीं एका समारंभाचे वेळीं मंडळीचा पुष्कळ मोठा समाज जमला होता; तेथें जवळच एक मोठी उंच व भव्य इमारत होती, त्या इ-

(१२)

भारतीच्या विद्युदाकर्षणाच्या * गजावर
एक मुलगा चढू लागला; तेव्हां त्याजकडे
सर्व मंडळी आश्चर्यभरित होऊन एकसार-
खी टक्कमक पाहू लागली. त्या वेळेस

* ' विद्युदाकर्षणाचा गज ' या दे-
शांत अद्यापि प्रसिद्ध नसल्यामुळे त्याजावि-
षयी दिग्दर्शन करणे अवश्यक आहे: "इ-
मारतीला लोखंडी किंवा कोणत्या तरी
धातूचा गज लावावा. त्याचे वरले टांक
इमारतीपेक्षा उंच असून खालचे टांक ज-
मिनीपर्यंत पांचवावे. असे केल्याने वीज
या गजाचे आसपास किंवा जवळचे इमा-
रतीवर न पडतां गजावर पडते, आणि
कांहीं उपद्रव न करितां, ती त्या गजांतून
जमिनीत जाते."—पांचवे पुस्तक: बेंजामि
नूकॉन्सिन् ह्याचे गे. ४.

वाच्याचा सोसाटा मोठा चालला होता,
 त्या योगाने तो खांबे हातूळ लागला; परंतु
 तो मुलगा अगदीच न घाबरतां एकसारखा
 वर चढू लागला. तो गज १९'३ फुटांवेक्षां
 कमी उंच नव्हता. तेथील सर्व मंडळीस,
 तो पोर वाच्याच्या जोराने व गजाच्या
 हालण्याने घाबरून, हात मुटून खाली आ-
 दळेल कीं काय, असे क्षणक्षणा वाटे. मग
 जेव्हां त्या गजावरच्या वायुगतिदर्शक तक-
 टावर जाऊन, तो आपले चिमुकले पाय
 तेंथें ठेवून उभा राहिला, व हात मोकळे
 सोडून देऊन वाच्याने त्यासरसा गरगर मं-
 दळाकृति फिरू लागला, तेव्हां त्याचे धैर्य
 आणि साहस पाहून ती मंडळी व्यापारशू-
 न्य होऊन क्षणभर स्तब्ध उभी राहिली !-
 असो; तो मुलगा हवा तेवढा वेळ तेंथें

वभा राहून सावकाश खाली उतरला. आतां अशा मुलाकडून कोणती धाडसाची किंवा धैर्याची कृत्ये होणार नाहीत वरें ? पण तसें पुढें कांहीं झालेलें कोणी ऐकिलें नाहीं, याचें कारण काय असावें ? त्याचें मन विद्याभ्यासानें सुशिक्षित झालें नसावें, किंवा त्याचे बुद्धीची प्रवृत्ति योग्य मार्गाकडे झाली नसावी; याशिवाय दुसरें काय असावयाचें आहे ?

वर ' बुद्धि ' शब्दाची योजना केली, त्याविषयीं अंमळ जास्त चर्चा करणें अवश्य दिसतें; कितीएकांस एकादी गोष्ट सरळ मार्गानें होत असतां, बलेंच द्राविडी प्राणायाम करण्याची संवय असते, व हीच बुद्धीची खूण असा त्यांचा समज झालेला असतो. तरुण मनुष्यांस तर आपणांला

लोकांनी बुद्धिमान् क्षणावे, ह्याखरीज दु-
 मरी कांहीच प्रतिष्ठा वाटत नाही; पण स-
 तत मेहनतीने अभ्यास करणे, हेंच सुबुद्धी-
 चे लक्षण होय असं कोणासही वाटत
 नाही. खरा बुद्धिमान् सर ऐझाक् न्यूट-
 न् हा मोठ्या मर्यादेने नम्रतापूर्वक सर्वास
 सांगतो कीं, मज्जमध्ये आणि इतरांमध्ये
 भेद ह्मणून इतकाच कीं, माझ्याठायीं इत-
 रांपेक्षां व्यासंगांत टिकाव धरण्याची शक्ति
 जास्त आहे. असो; तर यावरून,
 एकाद्याची कल्पनाशक्ति चांगली, मनां-
 ताल विचार पोक्त, व समज निर्दोष असे
 जरी असले, तरी तो मनुष्य बुद्धिमान्, अ-
 संच क्षणतां येणार नाही; आणि प्रसक्त व्या-
 संगावांचून प्रतिष्ठा पावण्याची आशा धरणें
 हें व्यर्थ आहे. जी जी योग्यता आजप-

र्यंत लोकांनीं मिळविली, ती त्यांच्या जबर
 श्रमांचेंच फळ होय. आपलें मनोरंजन
 करण्वाला आपणांला मित्र मिळतील, व
 पुस्तकें आंग शिक्षक हे आपणांला साह्य
 मिळतील, व दुसरीं आणखीही पुष्कळ सा-
 धनें आहेत; पण हीं सारीं असलीं तरी
 आपल्या मनांचें आकलन करून त्यास सु-
 शिक्षित करणें हें ज्यांचें त्यांचें स्वतःचें
 काम आहे.

प्रसक्त आणि दीर्घ व्यासंगाखेरीज वा-
 स्तावेक योग्यता मनुष्यास कधीही प्राप्त
 व्हावयाची नाही. जे कोणी आजपर्यंत
 शिक्षण व व्यासंग यांजवांचून दैवानुत्तर
 योग्यतेस चढले, त्यांचा कीर्तिदीप फारच
 मंद असून त्याचा प्रकाश फारच थोडा वे-
 ल दिफला.

असं सांगतात कीं, पासिफिक महासा-
गरांतील बेटे, ज्यांच्या सुपीकपणाविषयी
अशी ख्याती आहे कीं, ज्यांस नंदनवना-
चीच उपमा साजेल, तीं सर्व क्षुद्र प्राणी
जे प्रवाळकीटक, त्यांनीं वाळूचा ऐतक
करण जमवून उत्तम केलीं आहेत ! मनु-
ष्यांच्या श्रमाचीही गोष्ट अशीच आहे.
थोडथोडाच कां होईना, पण धैर्य धरून
नियमानें यत्न चालविला असतां त्यापासून-
च पुढें मोठें फळ प्राप्त होतें.

आतां विद्याभ्यासाचा मुख्य हेतु को-
णता झणाल तर जन सुशिक्षित करणें
हाच होय. मन. हें मूळचें एकाचा उनाह
व अनिवार जनान्वराप्रमाणें आहे. ज्या-
मनुष्यानें आपलें मन थोडेंबहुत आपल्या
अंकित केलें नाहीं, तो जर एकाचा विश-

याचा विचार कळू लागेल, तर पारिणाम असा होईल की, त्याच्या मनाची एकाग्रता होणार नाही. आतांपासून मी आपलें मन इकडे तिकडे जाऊं न देतां ह्याच विषयाकडे लांबीन, असा विचार मनांत येऊन थोडा वेळ झाला नाही तोंच त्याच्या मनाची स्थिति पुनः पूर्ववत् होईल; आणि असें होतां होतां, शेवटीं तो विचारा, आपला हातीं घेतलेला विषय सोडून देऊन, स्वस्थ पडून राहिल !

तेव्हां विद्यार्थ्यांनं आपलें मन अभ्यासाकडे वळवून, त्यांतच तें चिरस्थायी होईल, असें करण्याविषयी पहिल्यापासून सद्येणें, हें फार उपयोगाचें आहे. ज्याच्यानं असें करवेल, त्याच्या अभ्यासरूप मार्गांत भाडवीं येणारीं अनेक मोठमोठीं

विन्नं टळलीं, असं समजलें पाहिजे. पण ज्याच्या हातून असं होणें नाहीं, त्याला कोणताही एक विषय पुरा करण्याची आशाच नको. अभ्यासानें जो हेतु सिद्धीस नेणें, त्यास मनाची एकाग्रता हें एक मोठें साधन होय. आपणांस जें कर्तव्य आहे, त्याहून अन्य विषयाकडे जर मन धांव घेईल, तर अर्थात् कल्पना फांकली जाऊन कांहींच सिद्ध होणार नाहीं. असा; तर सारांश काय कीं, जो विषय घेतला, त्याचा मनावर इतका पूर्ण अंमल बसावा कीं, तो पुरा होईपर्यंत तेथेंच त्यानें खिळून राहावें. यावरून, जो आपल्या मनो-द्विकारांच्या स्वाधीन होईल त्याला आपलें मन कदापि स्वाधीन ठेवणार नाहीं, हें सांगावयास नकोच. असें पुष्कळदां

होतें कीं, एकाद्या मुलाच्या पाटावर एका-
 दं लांब रुचक उदाहरण असलें, ह्मणजे तो
 तें धोडेंसं करतो, आणि लागलाच तेथें
 चुकून पुनः पुसून दुसऱ्यानें करावयास ला-
 गतो. असं दोन चारदां होऊन शेवटीं
 निराशेनें त्याचा नादच तो सोडतो; ह्याचें
 कारण काय असावें बरें? त्याला आपलें मन
 स्थिर ठेवण्याची संवय झाली नसते, इतकेंच.
 तो पहिल्यानें मोठ्या बेतावातानें त्यांत आपली
 कल्पना चालवून अंमळसा पुढें गेला नाहीं,
 तांच एकदम त्याच्या मनांत दुसरी एकादी
 गोष्ट आली, अथवा एकादा चमत्कार त्या-
 च्या दृष्टीस पडला, ह्मणजे तो आपली बे-
 रीज, गुणाकार, अथवा भागाकार वगैरे
 कोठें तरी चुकून जातो ! एका विद्यार्थ्यानें
 एरुदां आपल्या गुरुजींस झटलें, “ महारा-

ज, संस्कृत शिकणें मला फार जड जातें. हा शब्द मी दहा बारादां कोशांत पाहिला व पाठही केला, तरी जसें एकाद्या मनुष्यास ओळखूनही त्यांचे नांव एकदम घेतां येऊं नये, त्याप्रमाणें मला झालें आहे. ”

गुरुजी ह्मणाले, “ अरे, तुला अजून आपलें मन ठिकाणीं ठेवण्याची चांगली संवय झाली नाही; त्यां जेव्हां प्रथम तो शब्द कोशांत पाहिला, तेव्हां त्याजकडे तुझे पूर्ण अवधान असतें, तर तो तुला लागलाच आठवता. ”

डिमोस्थोनिस ह्मणून जो प्रख्यात वक्ता ग्रीस देशांत होऊन गेला, तो, आपलें मन अभ्यासाशिवाय दुसरीकडे किमपिही जाऊ नये ह्मणून, एका अंधारी गुहेमध्ये जाऊन तेथें आपलें अध्ययन करीत असे. या व-

रून, दुर्देवानें ज्यांस एकाएकी नेत्रेंद्रिया-
 म्हा अद्भुत सौख्याचा वियोग होतो, त्यांची
 विचारशक्ति आणि बुद्धिवल हीं जशीं त्यां-
 जमध्ये असण्याचा पूर्वी संभव देखील न-
 सतो, तशीं अचंबा वाटण्यासारखीं दिसून
 येतात, हें ह्मणणें पुष्कळ अंशीं सयुक्तिक
 दिसतें. जॉन् मिल्टन्, इंग्लंडांतील प्रसि-
 द्ध कवि, यानें आपलीं जगन्मान्य काव्यें
 ज्या वेळेस रचलीं, त्या वेळेस तो आपल्या
 दृष्टिचातुर्याला मुकला होता. असो; ते-
 तेव्हां पक्कें ध्यानांत ठेवण्याचें इतकेंच कीं,
 अभ्यासाच्या जागींच नेटानें बसून, जें आ-
 पणास तयार करावयाचें असेल, तें जरी
 अवघड असून त्रासदायकसें वाटलें, तरी तें
 पुढें केल्याविना हालावयाचेंच नाहीं, असा
 मनाचा पक्का निग्रह करावा. असें

रून, दुर्दैवानें ज्यांस एकाएकी नेत्रेंद्रिया-
 च्या अद्भुत सौख्याचा वियोग होतो, त्यांचा
 विचारशक्ति आणि बुद्धिबल हीं जशीं त्यां-
 जमध्ये असण्याचा पूर्वी संभव देखील न-
 सतो, तशीं अचंबा वाटण्यासारखीं दिसून
 येतात, हे ह्मणणें पुष्कळ अंशीं सयुक्तिक
 दिसतें. जॉन् मिल्टन्, इंग्लंडांतील प्रसि-
 द्ध कवि, यानें आपलीं जगन्मान्य काव्यें
 ज्या वेळेस रचलीं, त्या वेळेस तो आपल्या
 दृष्टिचातुर्याला मुकला होता. असो; ते-
 तेव्हां पकें ध्यानांत ठेवण्याचें इतकेंच कीं,
 अभ्यासाच्या जागींच नेटानें वसून, जें आ-
 पणास तयार करावयाचें असेल, तें जरी
 अवघड असून त्रासदायकसें वाटलें, तरी तें
 पुरें केल्याविना हाल्लावयाचेंच नाहीं, असा
 मनाचा पक्का निग्रह करावा. असें

करतांना एकदां दोनदां मात्र फार तर अव-
 वढ पडेल, पण हा मनोनिग्रह इतका फ-
 लदायक आहे कीं, वायूपेक्षांही चंचळ जें
 मन, तें आपलें केवळ तावेदार होऊन रा-
 हतें ! इतकेंच नाही, तर त्या तयार कर-
 ण्याच्या विषयाखेरीज मनास दुसरें कांहींच
 गोड वाटत नाही. कारण उघडच आ-
 हे कीं, एकदा मनाचा निश्चय झाला ह्यण-
 जे थोडी थोडी आपली त्या विषयांत गति
 होते, व अर्थात् जसजशी ती वाढत जाते,
 तसतसा मनास आल्हाद होत जातो.

वसंतऋतूमध्यें, झाडांस पालवी फुटून
 सायंकाळीं जिकडे तिकडे मंजुळ गार असा
 वाग सुटला ह्यणजे कितीएक विद्यार्थी
 अभ्यासाच्या ठिकाणीं आपलें मन लागत
 नाही, म्हणून आपली जागा सोडून बागेंत

अथवा आंबराईमध्ये चित्त लागेल ह्मणून तेथे आभ्यासाकरितां जातात. पण तेथे गेल्यावर पुस्तके हातांतलीं हातांत ! तेथली शोभा पाहून मन जें धांव मारावयाम लागतें, तें कांहीं विचारुंच नका ! मग या राजश्रींच्या स्वाऱ्या बराच वेळ हिंडून, कांहींच न. करितां एकदांच्या दमून भागून घरीं आल्या ह्मणजे थोंडे बहुत हिंडण्याच्या श्रमांचें सार्थक्य करण्याकरितां पुस्तके फेंकून देऊन एकदांच्या पडून राहतात ! असो; तर सर्व गोष्टीं पासून दूर राहिले, पण आपल्या मनापासून कोण दूर राहिले बरें? तेव्हां असले विचार किती वेडेपणाचे, या-विषयीं जास्त लिहिणें नको.

प्रत्येक गोष्टीमध्ये मनुष्यानें धैर्य धरून चालणें हें फार उपयोगाचें आहे; आणि त्याचा व म-

६ संबंध असल्याने, मनुष्याच्या आंगी त्याचा अभाव असल्यास त्याचे मन सुशिक्षित होणार नाही. धिमेपणा, मेहनत, व चक्कसपणा, ह्या गोष्टी अभ्यासाच्या कामी जितक्या आवश्यक आहेत, तितकेच किंबहुना अधिक धैर्य, मनुष्याच्या आंगी असले पाहिजे. नाही तर, त्याच्या ज्ञान-संपादनाच्या मनोरथाची सिद्धि होणे कठीणच. पण विद्यार्थ्यांमध्ये ही एक मोठी गोम असते की, त्याच्या मनांत आपला प्रभाव आपण जगाला एकदमच दाखवू! त्याची शक्ति पाहिली तर कोती, पण उमेद केवढी पहा ! एका क्षणांत इकडचा पर्वत तिकडे उचलून टाकण्याचा त्याचा आव ! कितीएक प्रयत्नांत आपण अगदी फर्शी पहली असतां जी आपली मानहा-

जि सलीशी वाटून मनाची चमत्कारिक स्थिती होते, तिजाविषयी तो अगदीच अज्ञानी असतो. त्याला एकदमच गगनाला गवसणी घालण्याची घमेंड असते ! पण धैर्य धरून सतंत व्यासंग चालविल्यानेच आपण महत्वास चढूं, एरवीं चढणार नाही, हे तर त्याच्या गांवींही नसतें ! इतकेंच नव्हे, तर नुसत्या पोकळ विचारांमध्येच तो इतका निमग्न असतो कीं, शाबास त्याची ! तो जसा काय हिमालयाच्या अति उंच शिखरावर चढून आजच सर्व भूमंडळावर आपला कीर्तिध्वज उभारण्यास सिद्ध झाला आहे कीं काय न कळे ! याप्रमाणें हजारों लोक एकादा पराक्रम करण्याची संधि पाहतां पाहतां शेवटीं त्यांची उमेद जागच्या जागींच राहते !

करीन तर आकाश पाताळ एकच करीन,
 नाही तर स्वस्थ पडून राहीन, या झणण्या-
 च्या मूर्खपणास तर पारावारच नाही!
 महात्मा सर ऐझाक् न्यूटन्, हा एके दि-
 वशी आपल्या अभ्यासाच्या खोलीत गेला,
 आणि पाहतो तो त्याच्या आवडत्या कु-
 श्यानें तेथच्या मेजावरून उडी मारून,
 त्यावर जळत असलेली मेणवत्ती पाडिली.
 तेजेंकरून, त्यानें कितीएक वर्षे सतत परा-
 काष्ठेचे श्रम करून लिहून ठेवलेले सर्व
 कागद त्या मेजावर होते ते जळून गेले !
 हाय ! हाय ! केवढी ही त्या पंडिताची
 हानि ! किती त्यांचे धैर्य खचाखे, व किती
 त्याला त्वेष यावा बरे ? साधारण मनुष्यानें
 नुसतें एकादें पत्र लिहिलें, आणि एका-
 द्याच्या हातून त्यावर नुसता शार्ईचा हाग

पडला तरी तेवढेंही त्याला सहन न होऊन तो परम क्रोधाविष्ट होतो; मग अशा वेळेस तर त्याची स्थिति काय होईल याची कल्पनाही होणें अशक्य आहे! पण शाबास त्या महापंडिताची ! वरील दुष्ट मनोविकारांचा त्यास त्या वेळीं नुसता विटाळही झाला नाहीं. तो शांतपणें झणाला, “ मोत्या, तुजकडून माझे किती नुकसान झालें हें तूं जाणत नाहींस. ” असो; बुडें कांहींच न बोलतां तो भगीरथ प्रयत्न करण्यास त्यानें पुनः आरंभ केला, आणि ईश्वरकृपेनें तो सिद्धीसही गेला. मोठ्या मनाचें हें उदाहरण किती घेण्यासारखें खरें, पण धैर्य हेंच या गोष्टीचें मूळकारण आहे, हें उघड आहे. बरें, आतां अशा प्रकारें वर्षानुवर्ष श्रम करण्याचा निग्रह आपणांतून

कितीकांचा होईल ? तेव्हां, कांहीं झालें तरी धैर्य सोडावयाचें नाहीं, हा गुण अंगी घेणें, हा तरी विद्याभ्यासाचा एक मोठा-च उद्देश होय.

विद्यार्थ्यानें हरएक गोष्टीत होईल तितकी आपली स्वतःची अकल चालवावी हेंच उत्तम. कोणतीही गोष्ट आपल्या स्वतःच्या अकलेनें व रीतीनें शत्रुटास नेली, म्हणजे त्यांतच मनुष्याच्या स्वतःच्या शहाणपणाचें चिन्ह दिसून येतें. दुसऱ्याच्या धोरणावर जाऊन कोणीही मोठेपणास घटत नाहीं. याचें एक कारण असें कीं, मोठ्या मनुष्याचें अनुकरण करतांना त्यामधील गुणांपेक्षां अवगुण तेव्हांच लागून जातात. कधीं कधीं तर असें करणाऱ्या लोकांस दुसऱ्या लोकांचे विचार बरोबर

न समजून, त्यांचें अनुकरण करतांना, ते त्यांतील सर्व भद्दी मात्र विघडून टाकितात ! प्रसिद्ध इंग्लिश ग्रंथकार जॉन्सन्, याच्या ग्रंथरचनेची धाटणी उचलण्याचा प्रयत्न आजपर्यंत पुष्कळांनीं केला, पण परिणाम असा झाला कीं, त्याच्या ग्रंथरचनेतील उत्तम खुब्या तर कोणाला साधल्या नाहीं-तच, तर ह्याच्या उलट, त्याची मोठे शब्द घालून केलेली डामडौली जी रचना, तशी करण्याची वाईट संवय मात्र त्यांस लागून गेली ! पण फार लांब कशाला ? अलीकले आपणांमध्येच प्रतिमोरोपंत होण्याचा किती लोकांचा खटाटोप दिसतो बरें ? परंतु त्या कांविमणांची कविताशक्ति, व हुबेहुब रेखल्यासारखें वर्णन करण्याची शैली, तसेच शृंगार, वीर

करुण आदिकरुन रसांची, आणि उपमा-
 धलंकारांची यथायोग्य योजना, व अर्थगा-
 भीर्य, शब्दलालित्य, इत्यादि जे गुण, ते को-
 णासही न साधतां, अप्रासंगिक वर्णन क-
 रण्याची, आणि यमकप्रासादि जे केवळ क-
 वितेचे बाह्य गुण, ते साधण्याची होईल
 तितकी मारामार केल्यानें, रचनेंत दुर्बोधता
 आणि व्याकरणांत क्षणक्षणीं चुका मात्र
 पुष्कळ दृष्टीस पडतात ! आपल्या स्वतः-
 च्या कल्पनेनें आणि रीतीनें एकादें काम
 करण्यापेक्षां दुसऱ्याचा मतलब आणि रीति
 उचलून तें करण्याचें फार सोपें खरें; तथापि
 हा काळपर्यंत ज्यांनीं ज्यांनीं म्हणून असें
 केलें, त्यांपैकीं फारच थोड्यांस जगाकडून
 मान मिळाला. तर तात्पर्यार्थ हाच कीं,
 दुसऱ्याचे चांगले गुण हे आपल्या आंगी

थळेंच आपण ह्याटल्यास येणार नाहीत तर ते क्रमाक्रमानें आणि आभ्यासानें आपले आपणच साध्य केले पाहिजे.

विद्याभ्यासाचा आणखी एक मोठा उद्देश हा की, मनुष्याच्या आंगी सदसद्विवेचनशक्ति यावी. कारण, आपल्या आंगी नुसता चक्कसपणाच असला म्हणजे झालें असें नाही; तर अमुक ग्रंथकाराची अमुक गोष्टोविषयीची कल्पना त्याचें तिजविषयीचें मत, आणि तिजविषयीच दुसरा काय ह्मणतो, यापैकीं कोणाचें म्हणणें विशेष प्राह्य इत्यादि गोष्टी आपणांस चांगल्या समजल्या पाहिजेत. हें समजल्याशिवाय कोणती गोष्ट जसेस धरण्यासारखी, व कोणती निरुपयोगी, कोणत्या ग्रंथांतील आधार विश्वसनीय, अगर अविश्वसनीय याची

आपणांस परीक्षा होणार नाही. कित्ती-
 एक मेहनती आणि आस्थेवाईक लोकांच्या
 आंगी या सदसाद्विवेचनशक्तीचा अभाव
 असल्याने, त्यांच्या हातून इष्ट असलेले कोण-
 तेही कृत्य तडसि जात नाही. कधीकधी
 ते लोक अशा कित्तीएक गोष्टींच्या नादास
 भरून जातात की, त्या गोष्टी मनुष्यांस
 व्यवहारांत अगदीच कामाच्या नसतात.
 एका इटालियन ग्रंथकाराने एक गोष्ट
 लिहिली आहे, तिचा सारांश असाः—
 “ एक धनगर होता, तो रानामध्ये एकटा
 असता, त्याने रानझाडांची लहान लहान
 फळे गमतीखातर झेलीत असावे. होतां
 होतां तो त्या खेळांत इतका तरबेज झाला
 की, चार चार फळे, खाली पडू न देतां,
 प्रत्येक पाळीपाळीने झेलून, कित्तीएक मिनि-

वेपर्यंत तीं सर्व तो अधांतरीं राखीत असे ! आतां हाच त्याचा व्यासंग व हीच बुद्धि जर योग्य मार्गाकडे खर्च झाली असती, तर तो प्रसिद्ध गणितवेत्ता झाला असता, यांत संशय नाही.” दुसरी एक गोष्ट अशी आहे कीं, एक मुलगा आपलें पुस्तक शेवटापासून वर उत्तम प्रकारें वाचायास शिकला होता. या प्रकारचीं आणखीही शेंकडों उदाहरणें सांपडतील. एके दिवशीं शिकंदर बादशाहा याजकडे कोणी एक साधारण मनुष्य येऊन झणाला कीं, “सुईच्या नेड्यांतून राळ्याचे दाणे पार पेंकण्याचा अभ्यास मीं केला आहे, तो आपण पहावा, तें ऐकून जवळच्या लोकांस पार आश्चर्य वाटून ते त्याची पार वाहवा करूं लागले. शिकंदराने त्याचे

कारसें नवल वाटलें नाहीं; तथापि मंड-
 लाच्या आग्रहास्तव त्यानें तो खेळ त्याज-
 कडून करविला. तो आटोपल्यावर,
 त्यानें त्यास योग्य बक्षीस ह्यणूज टोपलीभर
 राले दिले. ह्यांतलें तात्पर्य एवढेंच कीं,
 जी कला उपयुक्त नाहीं, ती जरी किती-
 ही अवघड असली, तरी तिची प्रशंसा
 करणें किंवा तिला उत्तेजन देणें, हें विचारी
 पुरुषास शोभत नाहीं असें त्यानें दर्श-
 विलें.* असो; तर अशा प्रकारें श्रम
 व वेळ फुकट जातो इतकेंच नाहीं, तर
 विनाकारण सांदीकौंदीतल्या वस्तु शोध-
 प्याची खटपट केल्यानें, ज्या ज्ञानापासून
 काढाचाही उपयोग नाहीं, तें मात्र प्राप्त
 होतें, दुसरें कांहीं नाहीं. तेव्हां आपणांस.

वास्तविक उपयोगी पडेल अशी गोष्ट कोणती, याची पारख असणे ही तरी लहानसान गोष्ट नव्हे.

आपली लोकांत कीर्ति व्हावी, व आपल्या हातून परोपकार घडावा, याकरिता आपणांस हरएक प्रकारच्या गोष्टींच्या माहितीची कांहींच गरज नाही, असा वा लेखाचा उद्देश आहे, असा वरील किती-एक गोष्टींवरून कोणाचा समज झाला असल्यास ती चुकी आहे, हें पुढें ध्यानांत र्हाईल. फक्त, विद्यार्थ्यांना अवश्य गोष्ट कोणती, तर पुढें जी कांहीं माहिती होईल, तिचा उपयोग कसा करावा, याचें मार्गदर्शन व्हावें; पण तीच माहिती सध्यां विद्यार्थी-दशेंत नको, इतकेंच या स्थळीं सांगायानें आहे.

कितीएकांची समजूत अशी असते कीं,
 आपली बुद्धि मोठमोठ्या महत्वाच्या गोष्टी-
 खेरीज साधारण कामांत फार झिजवूं नये-
 यास उदाहरण, आपणापशीं एक घोडा
 आहे, त्यास नेहमींच अतिशय श्रम न दिले;
 तर आपणांस ज्या वेळेस निकडीचे काम
 पडेल, त्या वेळेस त्याचा लगाम जितका
 दावावा, तितका तो आपल्या कामीं पड-
 ण्यास जास्त सशक्त राहिल. पण अशा
 भ्रांतीचे निरसन थोडासा विचार केला
 असतां सहज होईल. पहा कीं, घोड्यांचे
 शक्तीप्रमाणें बुद्धीची शक्ति कधींही भाग-
 णारी नव्हे. आज आपण आपल्या
 बुद्धीची होईल तितकी कमाल करून
 पहावी, कीं उद्यां त्यापेक्षां ती ज्यास्त चाल-
 णारी आहे, असें दिसेल. ज्याचे सम

सुशिक्षित झालें, त्याचें लक्ष सदासर्वकाळ व्यासंगाकडे असतें. सर ऐझाक् न्यूटन् याला सर्व उद्योगांत यश आलें, तें अशा सतत उद्योगाचेंच फळ होय. नेहमीं कामास लाविलें असतां ज्याची धार बोधी तर होत नाहीच; पण उलटी अधिक तीक्ष्ण होते, असें हत्यार कोणतें, तर मन हेंच. आपल्या मनाची तव्यत लागेल तेव्हां आपण एकदमच दिग्विजय लावूं, अशी आशा करणारांनीं फक्त आशाच करीत बसावें ह्यणजे झालें !

मानवी स्वभावाचें, ह्यणजे मनुष्यांच्या हृदयांचें ज्ञान होणें, हाही एक विद्याभ्यासाचा अत्यंत महत्वाचा उद्देश आहे. बहुतेक लोकांची समजूत अशी असते कीं, जो मनुष्य नेहमीं लोकांत वागलेला, ज्या

ला पुष्कळांशीं देवघेव वगैरे करण्याचा प्रसंग आलेला, व मुख्यत्वेकरून पुष्कळ ठिकाणीं फिरून ज्यास अनेक प्रकारच्या बऱ्यावाईट लोकांशीं अनेक प्रसंग पडले, आहेत, त्यासच मनुष्याचा स्वभाव ओळखतां येतो. यावरून एकाद्या हरहुन्नरी मनुष्यास, “ तो काय बारा बंदरचें पाणी पिऊन पक्का झाला आहे ! ” असें ह्मणण्याचा प्रघात पडला असावा. होय; आझी-ही कबूल करतो कीं, अशा मनुष्यास कामकाजाच्या रीतीभाती चांगल्या माहित असतील; परंतु पाठशाळेंत शिकून तयार झालेल्या विद्यार्थ्यांस जर मनुष्यस्वभावार्चें पारंगत ज्ञान न होईल, तर तो दोष त्यांचा स्वतःचा अगर त्यांच्या शिक्षकांचा म्हटला पाहिजे. प्रसंगापोत मनुष्यानें कसें वागावें

हैं, जो संसारांत एकसारखा घटलेला मनुष्य
 असतो, त्यास धरोवर सांगतां येईल. प-
 रंतु अशा गोष्टींत जरी त्यांचे अनुमान
 कदाचित् अगदीं बिनचूक होईल, तरी
 प्रत्येक गोष्टीचा कार्यकारणभाव विद्वाना-
 प्रमाणें त्यास समजत नाही. एकाद्या भर-
 सभेंत उभें राहून एकादी गोष्ट श्रोतेजनां-
 च्या मनांत भरवून द्यावयाची असल्यास
 तें काम विद्वानाकडून जितकें पूर्णपणें हो-
 ईल, तितकें आशिक्षिताकडून होणार नाही.
 त्याला इकडची एक तिकडची एक गोष्ट
 मध्ये मध्ये आणून साधारणपणें कसे तरी
 आपले काम लोटून देणें भाग पडेल. परंतु
 तीच विद्वानाची गोष्ट पहा. तो अगोदर
 अशा वेतावातानें तिचें उपपादन करील
 कीं, तें केलून लोकांच्या हृदयांत जसा

काय तो शिरलाच आहे असे वाटेल ! ए. डवर्ड्स् नामक एक इंग्लिश ग्रंथकार होऊन गेला, त्यासारखा लोकांत न वागलेला मनुष्य फारच विरला; परंतु त्याचे ग्रंथ पाहून कोणासही तो मनुष्यस्वभाव जाणत नव्हता, अशी शंका येणार नाही. अशा प्रकारचा मनुष्य कदाचित् धोतरजोडा अगर पागोटें विकत घेण्याच्या कामांत फसेल; कारण अशा साधारण गोष्टींकडे त्यानें कदाचित् लक्ष दिलें नसेल. आतां चरील ग्रंथकारास तर आपल्या गोळ्यांतल्या गुरांची सुद्धां माहिती नव्हती ! तथापि त्याच्यासारखा मनुष्यस्वभाव जाणणारा फारच विरळा. पण तोच काय, प्रत्येक स्वच्या विद्वानाची गोष्ट अशीच असते. विद्वानांनीं मनुष्याच्या स्वभावाविषयीं फार

खोल विचार केलेला असतो; आणि जी मूल-
 तत्वे, कालगतीने, रुढीने, अगर दुस-
 र्या कोणत्याही कारणाने फिरणारी नव्हत,
 त्यांचे अभ्यासाच्या योगाने त्यांस चांगले
 ज्ञान झालेले असते. विद्वानास मनुष्याचा
 स्वभाव ओळखतां येतो, या म्हणण्यास किती-
 एक लोक कदाचित् हसतील सुद्धां !
 परंतु एकादा तत्त्वज्ञानी मेघगर्जनेविषयी
 विचार करित असतां, तितक्यांतच त्या
 मेंगाचा बाह्यात्कार कोणता होईल, अगर
 त्याची गति मंद किंवा जलद, हें जर त्या-
 च्याने सांगवणार नाही, तर त्यासही ते
 हसतीलच ! !

आपली वास्तविक योग्यता जाणणे
 हाही एक विद्याभ्यासाचा उद्देश आहे. अ-
 सेही कितीएक लोक आढळतील कीं, जे

फारसा आषला काळ व्यासंगांत न घाल-
 वितां मोठेपणास व अत्रस चढले आहेत;
 पण अशा लोकांपैकीं बहुतेकजणांचें खऱ्या
 विद्वत्तेपेक्षां पोकळ वाक्पांडित्य आणि मी-
 पणा मात्र पाहून घ्यावा. कदाचित् पूर्वी-
 पासूनच त्यांच्या गर्वरूप वृक्षाचें खंडन होत
 गेलें, तर मात्र ते उपहासास पात्र होत ना-
 हीत. तथापि आपल्या आंगीं कर्तृत्वशक्ति
 किती आहे, हें आपलें आपणच जाणून
 असणें फार महत्वाचें आहे. एकाद्याची तैल
 बुद्धि व थोर विद्वत्ता पाहून, आपणही त्याच्या
 सारखेच आहों, असें मनांत समजणारे पु-
 ष्कळ सांपडतात. धातां जे प्रसक्त व्यासं-
 गी आहेत, त्यांजबरोबर वर्षानुवर्ष अभ्यास
 करून शेवटीं शहाणा आणि मोठा काय तो
 मीच, असा जो गर्व वाहील, त्याच्या मूळ-

स्वभावांतच कांहीं दोष असावा; याशि-
 वाय दुसरें कांहीं ह्मणतां येत नाहीं. सर
 ऐसाक् न्यूटन् यानें अतिशय श्रमपूर्वक एवढे
 मोठमोठे शोध करून जगापडें प्रगट केले
 असतांही त्याचा आपणाविषयीं असा लेख
 आहे कीं, “माझ्याविषयीं लोकांस केवढें-
 ही आश्चर्य वाटो; पण माझे मला कसें वाट-
 तें म्हणाल तर, जसें एकादें पोर समुद्रकि-
 नाच्यावर खेळत असतां, ही चमत्कारिक
 गारगोटी वाटली, ती चमत्कारिक वाटली,
 असें ह्मणून गोळा करीत असतें, त्याप्रमाणें
 माझी अवस्था आहे; मला ठाऊक नसणा-
 च्या कोठ्यावधि प्रमेयांचा सागर तर मज-
 पासून फारच दूर आहे!” *यावरून त्या-

* ‘निबंधमाला’ अंक १६.

च्या ठायीं किती अमानित्व वास करीत होते हे सहज दिसून येईल.

परंतु आपली खरीच योग्यता मनुष्याने कां जाणावी बरें? आणि त्यानें फाजील फु-
 शारकी मिरवल्यास कोणते नुकसान? अ-
 सा कोणी आक्षेप घेईल तर पहा कीं, आ-
 पण आपल्या ठेवीपेक्षां जास्त रकमेची चि-
 ङ्गी दाखाविल्यास ती कशी मान्य होईल?
 होणार नाही. दुसरें असें कीं, प्रत्येक म-
 नुष्याच्या अंतःकरणांत स्वाभिमान असा
 कांहीं जागृत असतो कीं, आपल्या अगदीं
 वास्तविक योग्यपेक्षां तिलभरही आपणामध्ये
 ती जास्त आहे असें कोणी दर्शवील
 तर त्यास तें कोणी पचूं देणार नाही. झ-
 णून, नसता मोठेपणा मिरवणाऱ्यांच्या मा-
 लिकेंत जर आपण आलों, तर आपल्या हा-
 तून परोपकार तर होणें नाहींच; पण उलटें, बर

संगितल्याप्रमाणे आपल्यास कोणी वर तोंड
काढूं न दिल्याने अर्थात् आपण आपल्या
मानसिक सुखास मात्र मुक्त; कां तर, पोक्रळ
गर्व वाहणाऱ्या मनुष्यापेक्षां, साधा निरभि-
मानी जो पुरुष असतो, त्याची वहा लोकां-
मध्ये हजारपटीने ज्यास्त होते; आणि तेणे-
करून असंगी त्याची कोणी उपेक्षाही करित
नाही. निरभिमानरूप इमारतीचा खंबीर पा-
या कोणता ह्याणाल तर, स्वतःची खरी यो-
ग्यता कळणे; आणि हा अपूर्व लाभ विद्या
भ्यासाशिवाय होणे नाही. कोणी एक-
तत्त्ववेत्ता, ज्याच्या कीर्तीचा डंका सर्व युरो-
पखंडभर गाजत होता, तो इतका निरभि-
माना आणि पराकाष्ठेचा व्यासंगी होता की,
त्याच्या स्त्रीला एकदा वाईट वाटून ती ह्या-
णाली, “ म्या गरीब विद्याच्याच्या हातून

तच्चशोधापेक्षां जास्त दुसरें कांहींच होणार नाही ! ”

मनुष्यास स्मरणशक्तीपासूनही मोठा फायदा आहे; कारण, प्रसंगावशात् तिजपासून मोठ्या असंभवनीय आणि आश्चर्यकारक गोष्टी घडून येतात. ज्याची स्मरणशक्ति धुळी आहे, तो, एकादें पुस्तक वाचून त्याची भाषा, अगर त्यांतील मते पडताळून पाहतां येत नसून देखील त्या ग्रंथकाराचे फक्त तर्क ध्यानांत ठेवूनच बहुतकरून फायदा करून घेतल्याखेरीज राहणार नाही. नवीन कल्पना काढण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होणार नाही, व आपण जें कांहीं करूं तें दुसऱ्याच्या नमुन्यानें केलेलें, आपलें स्वतःचें कांहींच नाही, अशा भीतीनें कितीएक लोक आपल्या स्मरणशक्तीस पुष्टीकरण देत

नाहींत; पण आम्हांस तर वाटते कीं, एवढें
 भय घाळगण्याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं;
 कारण स्मरणशक्तीचा उपयोग करण्यास
 जे भितात, त्यांचा कल्पकपणा बहुतकरून
 वाखाणण्यासारखा नसतोच; आणि
 दुसरे असें कीं, आजपर्यंत अनेक विद्वानांनीं
 जे आपले विचार, मते, व अनुभाविक गो-
 ष्ठी एकत्र करून पुस्तकरूपी भांडारांत
 भरून ठेविल्या आहेत, त्या सर्वांचा विचार
 करून, त्यावरही आपली होईल तितकी
 शर्ध करून, ज्ञानरूपी अफाट समुद्राच्या
 मर्यादा शोधणे हे मनुष्याचें कर्तव्य नव्हे
 काय? परंतु इतकेंच नव्हे, तर मनुष्यमा-
 नावर अशा करण्यापासून परोपकार के-
 ल्याचेंही श्रेय येणार आहे, आकाशांतलि
 ताऱ्यांचा प्रकाश जरी स्वयमेव नसतो,

तरी त्यांच्या उदयापासून आल्हादच हो-
णार आहे, असो; तेव्हा तात्पर्य हेंच की,
कोणाही मनुष्याचा कल्पकंपणा जितका-
त्याच्या कृतीवरून वाटतो, त्यापेक्षा तो
फारच कमी असतो, हें उघड आहे. सर्वास
अनुभव असेलच की, लहानपणीं जीं आपण
पुस्तकें वाचलीं, अगर ज्या गोष्टी ऐकिल्या,
त्यांमध्ये आपणांस किती पराकाष्ठेची गोडी
लागत असे! याचें कारण हेंच की, मनु-
ष्याला लहानपणीं सर्व जग नवेंच; त्याला
जें जें ह्मणून नवीन दिसतें, अथवा ऐकूं
येतें, तें सर्वच आल्हादकारक. लोकांच्या
तोंडून हमेशा आपण असें ऐकतो की,
“एकादें पुस्तक घेऊन वाचीत बसावेंसें
वाटतें, पण काय करावें? पहिली गो-
डी भातां लागत नाही.” याचें कारण

काय ? तर एकादें नवीन पुस्तक असलें तरी तें त्या मनुष्याला नवीन कशाचें ? कांकी, त्यांतील कल्पना अगर तशा प्रकारच्या पुष्कळ दुसऱ्या गोष्टी त्यानें पुष्कळ वेळां वाचलेल्या व ऐकिलेल्या असतात. मग मनुष्यामध्ये अथवा पुस्तकांमध्ये अगदीं मळचें असें पाहूं गेल्यास थोडेंच सांपडेल, असेंच जर आहे, तर एकाचें ज्ञान दुसऱ्याच्या उपयोगीं पडण्यास स्मरणशक्ति हें एक मोठें साधन होय; आणि ती स्मरणशक्ति वृद्धिगत करणें हें फार महत्वाचें आहे तिज्यामुन चांगला फायदा कसा करून घ्यावा, या विषयी, येथें सांगितलें नाहीं, तर तिचा उपयोग केवढा मोठा आहे, हें सर्वांनीं चांगलें लक्षांत ठेवायें, एवढाच प्रस्तुत लेखाचा उद्देश आहे. *

---

*याविषयी आणखी मजकूर पुढें तिसऱ्या भागांत पहावा.

वर एवढा वेळपर्यंत जे बाह्यी सांगितले
 त्यावरून सर्वांच्या लक्षांत आलेच असेल
 की, विद्याभ्यासाचा मुख्य हेतु म्हटला
 क्षणजे, मन सर्वांशी सुशिक्षित करणे हाच
 होय; तसेच त्याला कोणकोणती साधने
 केव्हां केव्हां कशी मिळतील, व त्यांचा
 उपयोग कसकसा करावा हे दाखविण्याचा
 आहे. विद्यार्थ्यांच्या आंगी अमुक वेळी
 ज्ञानाचा संग्रह अमुकच असतो, अगर
 अमुकच असला पाहिजे, असे नाही.
 जर ज्ञान हे अनंत तसतें, तर मात्र, जसा
 एकादा मोठा हत्ती आपल्या सोडनें एका-
 द्या लहान झऱ्याचें पाणी तेव्हांच पिऊन
 जातो त्याप्रमाणें तें मनुष्याला सर्व शोषून
 घेतां आलें असतें; परंतु ज्ञानरूपी महासा-
 गराची गोष्ट तशी विलकुल नाहीच.

भाजपर्यंत मनुष्यास ज्ञान ह्यून जेवढें
प्राप्त झालें आहे, तेवढें सर्व, पाण्याची वाफ
होऊन जशी आकाशांत उडून जाते, त्याप्र-
माणें जरी नाहीसें झालें, तरी तीच वाफ
ज्याप्रमाणें जलरूप होऊन पुनः पृथ्वीवर
प्राप्त होते, त्याप्रमाणें तेंच ज्ञान व्यासंगी
पुरुषास अन्य मार्गांनी प्राप्त होईल यांत
संशय नाही.

भाग २.

संवयोंविषयों.

मनुष्याची सर्व वागणूक त्याच्या संवयी-
वर असते; ह्मणून मनुष्य हा संवयोंचे केवळ
भांडारच आहे असें ह्मटल्यास चालेल.
आपण अज्ञा कल्पना करूं कीं, एका मनु-
ष्याला जन्मभर पायांत विडी घालून राह-
ण्याची सजा झाली; तर त्याला आपल्या
आयुष्याचा प्रत्येक दिवसच काय, पण प्रत्ये-
क घटकाही अत्यंत दुःसह वाटेल यांत
संदेह नाही. सकाळीं उठतांक्षणींच,
त्याला त्या शृंखलेकडे पाहून महद्दुःख
होईल; त्याप्रमाणेंच रात्री निजावयास
जाण्याच्या वेळेस, त्या सर्व दिवसभर वाग-
विलेल्या ओऱ्याचा अतिशय घास येऊन,

केव्हां एकदा आंग धरणीवर टाकीन असें त्यास होईल; आणि जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत मला असेंच दुःख भोगावें लागणार, याविषयी जों जों त्याच्या मनांत विचार घोळतील, तों तों अधिक अधिकच त्याजवर मानसिक दुःखाचे डोंगर कोसळतील ! परंतु मनुष्यास अशा किताएक संवयी असतात कीं, त्यांपेक्षां हें वरील दुःखही असह्य झणतां येणार नाही ! तसेंच ह्या संवयी टाकून देण्याचें जितकें कठीण आहे, तितकें ती बिडीही तोडून टाकण्याचें कठीण नाही !

जितक्या म्हणून वाईट संवयी आहेत, तितक्या मनुष्याला लवकर लागतात. आज जी खेड आपणाला क्षुद्रकशी वाटते, तीच उद्यां आपल्या आंगां पक्की जडली जाऊन, चव्हाटातें जखडून टाकल्याप्रमाणें

भापल्याला इकडचें' तिकडे हालूं देणार नाही. हें च-हाटच पहा; बारीक धाग्यांचें विणलेलें असतेंना? पण एकदा तयार झालें म्हणजे मोठ्या अवाढव्य जहाजासही हवें तिकडे नेतें!

सर्व मनुष्यांस कांहींना कांहीं प्रकारच्या संवयो लागतातच. सर्वांचे तर्क आणि मनो-वृत्ति, ह्या त्यांच्या त्यांच्या संवयोप्रमाणें विशेष प्रकारच्या होतात. आतां ह्या सं-वयो वाईट अगर चांगल्या, कशाही असोत, त्या मनुष्याच्या अंगभूत होऊन त्यांहींकरून त्याचा एक प्रकारचा निराळाच स्वभाव बनतो. असें सांगतात कीं, प्राचीनकाळीं चुनारगडामध्ये एका मनुष्याला पुष्कळ वर्षे-पर्यंत कैदेत टाकलें होतें; त्याची जेव्हां मुक्तता झाली, तेव्हां त्यानें विनंती केली

की, “ मला पुनः माझ्या जागीच ठेवण्याची मेहेरबानी व्हावी; कारण ह्या अंधारी आणि भयाण कोठडीमध्ये राहण्याचे इतके माझ्या आंगवळणीं पडून गेले आहे की, मला त्या-वांचून दुसऱ्या ठिकाणी विलकुल चैन पडणार नाही.” कोणत्याही संवयीचा ज्यांस पश्चात्ताप होत नाही, असे, वयाला चाळिशी झालेले लोक थोडेच सांपडतील; कि-बहुना एकही सांपडणार नाही. त्या संवयो-मुळे त्यांचे जरी मोठे नुकसान होत असले, तरी उपयोग काय? त्या एकदा हाडाशी खिळून बसल्या, त्या कोठून सुटणार? रूस देशचा महाकीर्तिमान् राजा पीटर धि भेट यास “ रागाचा झटका येऊन गेल्यावर तो कधी कधी क्षणत असे की, माझ्या लोकां-ला मी ताळ्यावर आणिले, पण मला

आपणाला वाटेवर आणितां येत नाहीं!''*

असो; परंतु प्रत्येक मनुष्याला कसलीही संवय नसावी असा वरील लेखाचा रोंख आहे, असें कोणी समजू नये. उलटें, ज्याला कांहीं संवयच नाहीं, तो काडीच्याही कामाचा नाही, केवळ मेषपात्र होय, असें आम्ही समजतो. आमच्या लिहिण्याचा उद्देश इतकाच कीं, सर्व मनुष्यांस संवयी तर असाव्याच, पण कोणत्या? तर ज्या उत्तम त्याच; ह्मणजे ज्यांहींकरून त्याला जन्मभर सुख व्हावें. एखाद्या मजूरदाराला जर सांगितलें कीं, त्या पलीकडच्या हत्यारांच्या पेट्टीतील जी कुन्हाड तुझ्या पसंतीस येईल, ती आतांच निवडून

---

*पांचवें पुस्तक.—पीटर धि ग्रेट ह्याची गोष्ट.

घे; याउपर यावज्जीव तुला दुसरी कुन्हा-
ड वापरण्यास मिळणार नाही, तर अर्थात्
तो आपल्या शक्तिमाफक जड, आणि चां-
गल्या चरचरीत धोरची अशी निवडून
घेईल. त्याप्रमाणेच दुसऱ्या एकाद्याला
जर सांगितलें कीं, तुला एकच प्रकारचा
पोषाक जन्मभर घालावयाचा आहे, तर
ह्या वेळेस कसा पाहिजे तें सांग; तर तो
वरच्याप्रमाणेच त्याचा भारीपणा आणि
प्रकार फारच विचारानें पाहील, ह्यांत सं-
शय नाही. असो; परंतु मनुष्यानें ज्या
रीतीनें वागावे त्या रीतीच्या चांगले वाईट-
पणाची, आणि वरील कल्पिलेल्या गोष्टीची
निवड, ह्यांच्या महत्वांमध्ये फारच मोठें
अंतर आहे.

जी सवय इष्ट आहे, ती पडण्याकरितां अ-

मुक्त प्रकारें आपणाच्यानें कसें चालवेल, या-
 विषयींचा जो एवढा मोठा बाऊ अगोदर
 आपणास वाटतो, तो, आपला मनोनिग्रह
 झाल्यावर क्रमाक्रमानें अगदीं वाटणार
 नाही. जें काम आपणाला दिवसाच्या
 नेमलेल्या अमुक्त वेळीं करावयाचें, तें त्या
 वेळीं अवश्य झालेंच पाहिजे, असा नियम
 ठेवावा. याप्रमाणें होतां होतां आपल्या
 सर्व कृत्यांमध्ये अर्थात् व्यवस्थितपणा आणि
 ठाकाठकी हीं दिसूं लागतील, व तेणेंकरून
 तसेंच करणें आपणास सुखावह आहे, असें
 वाटून मनाला आल्हाद होईल.

विद्या, कलाकौशल्य इत्यादि अनेक गु-
 णांविषयीं युरोपखंडाचें केवळ नाक होऊन-
 राहिलेला जो जर्मनी देश, त्यांतील विद्वान्
 लाकांच्या व्यासंगाविषयीं अशी आख्यायि-

का आहे कीं, ते अहोरात्रांत १६ तासपर्यंत अभ्यास करित असतात ! तेव्हां बाकी राहिलेले ८ तास जेवणखाण व विश्रांति इत्यादि कामांस त्यांस पुरे होतात. आतां ही गोष्ट मनोनिग्रहावांचून कधींही घडवयाची नाही, हें उघड आहे. आहार, निद्रा इत्यादि हरेक गोष्टीचें असेंच आहे. आपण आपलें मन स्वाधीन ठेविलें तरच तीं नेमस्त राहतील; पण आपणच जर मनाच्या स्वाधीन झालों, तर तीं भगदीं-वेसुमार होऊन जाताल !

अस्तु; आतां मनुष्याला अत्यंत इष्ट अशा संबंधी कौणत्या, व त्या कशा पाडाव्या, याविषयी पुढें तपशीलवार लिहितों.

(१) प्रत्येक कामाचा अगोदर वेत केलेला असावा.—प्रत्येक दिवशीं जें कांहीं

आपणास कर्तव्य असेल, त्याचा आदले-
 दिवशीं सायंकाळीं पक्केपणीं नेम करून ठे-
 वावा, आणि दुसरे दिवशीं त्या कृत्याला
 लागलेंच प्रवृत्त व्हावें. अशा नियमानें
 एका दिवसांत आपलें किती काम तडीस
 जातें, याविषयीं आपला आपणासच अचंवा
 वाटायास लागतो. हिवाळ्यांत एके दि-
 वशीं एका मजूरदारास सकाळपासून दोन
 प्रहरापर्यंत एका शेताचा बांध फोडून पाणी
 जाण्यास सांड तयार करावयाची होती.
 त्या मनुष्यानें तें काम तितक्या वेळांत कर-
 ण्याविषयींच्या पैजेचा जरी विडा उचलला
 होता, तरी थंडी पराकाष्ठेची पडल्याकार-
 णानें त्याला हिमत होईना. नंतर त्यानें
 अम्मळ विचार करून मनाचा घडा केला,
 आणि आपल्या कुदळीनें, जेवढा बांध स-

पायाचा होता, तेवढ्या जागेवर खूण केली. मग प्रत्येक घावास किती माती निघेल याचा अजमास करून त्याप्रमाणे खुणा करून तो खणावयास लागला; आणि सुमारे एका घटकेच्या आंत त्याने इतके काम संपविले की, तितके या नियमाखेरीज दोन घटकांतही संपले नवते ! आणि झाले तेही जास्त सोपे पडून नीटनेटके झाले. तेऱ्हां कोणतेही काम पद्धतवार आणि व्यवस्थितपणाने जो सुरू करील, त्यास त्यांत हटकून यश यावयाचेच, हे अनुनवाअंती सहज कळण्यासारखे आहे.

अशा व्यवस्थेपासून दुसरा मोठा फायदा हा आहे की, तें करून मनुष्याचा स्वभाव धिमा आणि शांत असा होतो. आतां ह्याप्रमाणे नियमित रीतीने वागण्यास आप-

।स पाहिल्याने कदाचित् जवळ आईल, व तें केलून मनाचा हुरूपही नाहीसा होईल. परंतु आपला क्रम मात्र उधारी चालू द्यावा, ह्मणजे थोडक्याच काळांत ही सर्व विघ्नें नाहीतशीं होतील.

(२) सतत उद्योग करण्याची संवय पाहिजे.—आपण बुद्धिमान् आहो, तर आपणाला हवें तें आपणाकडे चालत येईल, अशी कोणी घमेंड बालगलि, तर ती दूर करण्यास फारसे आयास नकोत. सर्वांनीं आपआपल्या मनांत पक्की गांठ घालून ठेवावी कीं, जें जें ह्मणून आपणांस साध्य करून घ्यावयाचें आहे, त्याजबद्दल उद्योगरूपी किंमत आपणांस दिलीच पाहिजे. केवळ उद्योगापासूनच केवढें फळ प्राप्त होतें, याचा सूक्ष्म रीतीनें विचार

केला असतां पराकाष्ठेचें आश्चर्य घाटेल. पूर्वीच्या लोकांनीं इतके पुष्कळ ग्रंथ कसे रचले याचा विचार केला असतां आश्चर्यानें आपली बुद्धि अगदीं गुंग होऊन जाते. परंतु हें सर्व गूढ उघड करण्याची किल्ली “ उद्योग ” होय. डॉक्टर जान्सन् म्हणतो “जर मनुष्य दररोज तीन तासपर्यंत झपाट्यानें रपेट करील, तर सात वर्षांत तो सर्व पृथ्वीच्या घेराइतकी मजल चालेल” आळशी मनुष्याच्या स्थितीसारखी निकृष्ट स्थिति कोणतीही नाही. त्याप्रमाणेंच आळशीपणाच्या संवयीसारखी त्याज्यही कोणतीच संवय नाही. तसेंच ह्या दुष्ट व घातकी खोडिसारखी लागण्यास सोपी, व सुटण्यास अवघड, अशीही पण दुसरी कोणतीच खोड नाही. ज्याच्या आंगां

एकदा आळस जडला, झणजे तो मनुष्य तेव्हांच केवळ मेंद होऊन जातो, आणि वेस्ट इंडीज् वेटांतील इंडियनांप्रमाणे त्याच्या मनाची स्थिति होऊन, त्यांच्या मूर्खपणाच्या म्हणीचें वेड त्याच्या डोक्यांत शिरतें. तें असें—“धावण्यापेक्षां चालणें बरें, चालण्यापेक्षां बसणें बरें, आणि बसण्यापेक्षां पडून राहणें बरें!” ज्याचा पुढील परिणाम अत्यंत दुःखकारक होण्याचा पुष्कळ अंशीं संभव आहे, असा मनुष्य कोणता, तर जो अत्यंत आळशी तोच.

नियमानें उद्योग करणारास खरोखर पुष्कळ रिकामपणा सांपडतो, यांत संशय नाहीं; कारण त्या मनुष्याचा नियमित काळ प्रत्येक कामाकरितां नेमलेला असतो, आणि अर्थात् जेव्हां तें संपतें, तेव्हां तो

रिकामा असतो. आतां कितीएक लोकांस कर्षोही रिकामपण नसतें खरें, परंतु त्यांस उद्योगी असेंच आमच्यानें ह्यणवत नाही. पुष्कळ लोक भसे असतात कीं, त्यांच्या 'हार्तीं पार्यो नक्षत्र' एकसारखें लागलेलें असतें; आणि त्यांचा पाय केव्हांही भुईस लागत नाही. चाणानु मनुष्याच्या मनांत ह्या गोष्टीचें तात्पर्य तेव्हांच येईल पहा कीं, जो मनुष्य कोणतेंही काम करूं लागला ह्यणजे मागचा पुढचा विचार न पाहतां एकसारखी धांदल करून शेवटीं कांहींच करित नाही, त्याच्या त्या रिकाम्या गडबडीस उद्योग असें कोण ह्यणेल ?

मनुष्य जर सतत उद्योग शिस्तवार रीतीनें करील, तर त्याच्या हातून किती कामें होतील, याचा विचार केला ह्यणजे मोठें

नवल वाटें. अत्युत्तम आणि प्रख्यात जो रुथरफोर्ड, त्यात्रिषयीं असें सांगतात कीं, तो इतका पराकाष्ठेचा उद्योगी आणि सर्व कामांत तत्पर असे कीं, नेहमीं ईश्वर-प्रार्थनेला तर जात असे; धर्मोपदेश करीत असे; लोकांशीं संभाषण चालवित असे; अजारी लोकांच्या समाचारास जात असे; शाळांतून शिकवित असे; आणि इहलोकींच्या क्षणभंगुर सुखाची आसक्ति सोडून ईश्वरभक्तिपरायण मनुष्याप्रमाणें सभ्य व तरुण लोकांस तो भक्तिमार्गासही लावण्याकडे आपला वेळ लावी! बरें इतकेंच करून तो राहिला असें नाहीं! इतके सुंदर ग्रंथही तो रचीत असे कीं, जसा काय तो आपला सर्व वेळ व्यासंगांतच घालवितो आहे असे वाटे!

आतां विद्यार्थ्यांला आपल्या अभ्यासाचे व वागणुकीचे नियम करणे आणि ते कागदावर सुवाच्य उतरणे हे फार सोपे आहे; परंतु ती कृति कागदावरच्या पेश्यां दुसरी-कडे मात्र आढळत नाही, ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. याचे कारण काय, तर नियम करून तदनुसार वर्तणूक करितांना कंटाळा आला ह्मणजे आपला उद्योग अजी-ष्य सोडून देणे हे होय. पण “मोठालीं कामें जीं तडीस जातात तीं बलानें जात नाहींत, तर कंटाळा न येऊ देतां सतत करण्यानें जातात.”* ख्रिस्तीधर्म सुधारणारा प्रख्यात उद्योगी जो लूथर, तो मोठमोठे प्रवास करीत असतांही त्यांतच त्यानें वैधलाचे (ख्रिस्ती धर्मपुस्तकाचे) एक उ-

* ‘ रासेलस ’चे भाषांतर.

त्कृष्ट भाषांतर केलें, याविषयीं सर्व युरोप-
खंडांतील लोकांस मोठें आश्चर्य वाटलें
परंतु या गृष्ट गोष्टीचा उलगडा थोड्या श-
ब्दांनीं होतो. लूथरचा असा नियम असे
कीं, दररोज अमुक पृष्ठांचें भाषांतर केल्या-
विना रहावयाचेंच नाहीं; आणि ह्याच
रीतीनें कांहीं वर्षांत तें भाषांतर त्यानें शेव-
टास नेलें. तसेंच ग्रीस देशांतील प्रख्यात
इतिहासकार थुसिडैडीज्, याचीं फक्त भा-
षापद्धति सांघण्याकरितां डिमॉस्थेनिसानें
त्याचे पुस्तकाची नकल आपल्या हातानें
आठ वेळां केली !

तुकीं लोकांमध्ये एक ह्यण आहे, तींती-
ल मतलब शब्दशः खरा आहे,—“ उद्यो-
गी मनुष्याला एकाच पिशाचाची बाधा
असते, पण आळशाला हजारोंची असते. ”

खरो गोष्ट आहे. पहा कीं, नेहमीं उद्योगांत असल्याच्या योगानें खराब लोकांची संगत, तसेंच दुष्ट व स्वतःचा बदलौकिक करण्यासारखीं कृत्यें करण्याचा मोह, इत्यादि अनेक गोष्टी घडण्याचे, व आपल्या इष्ट-मित्रांशीं वांकडे पडण्याचे प्रसंग किती टळतात बरें!

(३) हातीं धरलेलें काम शेवटास नेण्याची संवय ठेवावी.—ज्या विषयाचा अभ्यास करणें आहे त्याविषयींचा विचार अगोदर पुरतेपणीं चांगला करावा, आणि दिवसगत लागल्यास फिकीर नाही, पण तो मध्येच सोडूं नये. असें पुष्कळ वेळां घडतें कीं, कोणी थोर मनुष्यानें अमुक गोष्ट केली, व तीत त्यास यश आलें, असें एकाद्यानें एकाद्या ठिकाणीं वाचलें किंवा

ऐकलें, झणजे तो लागलाच मनांत झणता
 कीं, “ बस, आपणही आतां हेंच काम
 करणार.” आतां विचार न करितां तो
 मनुष्य त्या कामास प्रवृत्त होतो, व जिकडे
 तिकडे त्याच्या चांगुलपणाविषयीं वाखा-
 णणी करित सुटतो; पण पुनः थोडक्याच
 वेळानें दुसऱ्या कांहीं कारणामुळे तें अर्जाच
 सोडून देतो ! एका मनुष्यानें एका ग्रंथांत
 असें वाचलें कीं, एका विद्वानानें आपल्या
 दरवाज्यावर पुढील अक्षरें लिहिलीं होतीः—
 “ जो मनुष्य भूमिति जाणत नसेल, त्यानें
 या दरवाज्याच्या आंत पाऊल टाकूं नये.”
 तेव्हां या राजश्रींनीं लागलेंच घरीं येऊन
 आपल्या दरवाज्यावर मोठ्या ठळक अक्ष-
 रांनीं तसेंच लिहिलें ! पुनः दुसऱ्या ठिका-
 णीं त्याला असें आढळलें कीं, एका विद्वान

गृहस्थासु कालिदासाच्या ग्रंथांचा फार नाद असे. तेव्हां यानेही लगेच सर्व इतर गोष्टी सोडून देऊन कालिदासाचे ग्रंथ व त्यावरच्या मल्लिनाथाच्या टीका मिळविण्याचा उद्योग चालविला; आणि त्या ग्रंथांचे अध्ययन तो मोठ्या उत्कंठेने करू लागला. परंतु एकदा असें झालें कीं, एका प्रसिद्ध गृहस्थानें आपलें सर्व ज्ञान संभाषणापासून संपादिलें हातें (या गोष्टीचा आह्मांस फार संशय आहे), असें त्यास कोणी सांगितलें, तेव्हां यानेही एकदम कालिदास व मल्लिनाथ एकीकडे ठेवून, प्रत्येक सभेंत आणि मंडळींत जाऊन संभाषण करण्याचे आरंभिलें ! अशा प्रकारचे सगळेच विद्यार्थी ज्या शालेंत असताले, त्यांतून बेंजामिन् फ्रांक्लिन्ः

* बेंजामिन् फ्रांक्लिन् हा मोठा उद्योगी

अगर राजा राममोहनरायः यंजसारखे

पुरुष (१७०६-१७९०) अमेरिका खंडांत होऊन गेला. याची गोष्ट बहुधा सर्वास माहीत असेलच. याच्या चरित्राचे भाषांतर थोड्या वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झाले आहे. ते समग्र वाचण्याविषयी आम्ही वाचकांस शिफारस करितों.

* राजा राममोहनराय हा महाविद्वान् आणि उद्योगी पुरुष बंगाल्यांत होऊन गेला. हा 'ब्रह्मसमाजा'चा आद्य संस्थापक होय. त्याच्या धर्मसंबंधी मतांविषयी कोणाचे कसेही ह्मणणे अत्यंत परंतु याच्या उद्योगाची आणि विद्वत्तेची तागाफ केल्याशिवाय राहवत नाही. याला बंगाली, संस्कृत, फारशा, अरबी, हिंदी, व उर्दू ह्या भाषा चांगल्या येत असून, इंग्रजी, लाटिन्, ग्रीक, हिब्रू व फ्रेंच ह्याहा अवगत होत्या.

किती होतील वरें? जो मनुष्य आपल्या मनांत एकादी गोष्ट करण्याचा संकल्प करून लागलीच दुसऱ्या एकाद्याच्या सांगण्यावरून ती फिरवितो,—जो एकाचें मत, दुसऱ्याचें मत, तिसऱ्याचें मत, अशीं अनेक मते हुडक्रीत असतो,—अशा मनुष्याच्या हातून उपयुक्त अगर मोठी अशी कोणतीही गोष्ट घडणें नाहीं.

घटकाभर आपण एका विद्यार्थ्याची गोष्ट घेऊं. त्यांनं प्रथम प्राचीन भाषांचा अभ्यास करण्यास प्रारंभ केला; परंतु तितक्यांत त्याचा एक मित्र येऊन त्यास म्हणतो, “ तूं हे प्रचारांतून गेलेले शब्द पाठ करण्यांत व्यर्थ श्रम घेतोस, त्यापेक्षां नवीन कल्पना काढण्याकडे जर बुद्धि खर्च करशील तर फार चांगलें होईल.” हें

ऐकून त्याने आपला निश्चय लागलाच फिरविला, आणि गणित करण्यास आरंभ केला. नंतर तिसरा एक त्याचा सोवती येऊन मोठ्या गंभीरपणाने त्यास म्हणतो, “तुला काय विद्यालयामध्ये मुख्य गुरूची जागा मिळवावयाची आहे वाटते? तसे नसल्यास हे श्रम निरर्थक होत. कां तर तुला येते एवढे गणित साधारण व्यवहारा-मध्ये बसू होईल.” हे ऐकतांच त्याने आपले भूमितीचे पुस्तक ऐकून देऊन दुसरा कांही अभ्यास करण्याचे आरंभिले; परंतु पुढे तोही कांही शहाणे लोकांच्या सूचनेवरून वरीलप्रमाणेच रद्द केला ! या प्रकारे केवळ बेत बसविण्यांतच तो आपले अर्धे आयुष्य घालविणार नाही काय? वरील उदाहरणावरून या संशयोचा मूर्खपणा

तेव्हांच लक्षांत येईल. यापासून वाईट परिणाम हा कोणता, मनुष्याचें मन कोणत्याही गोष्टींत स्थिर न राहून त्याच्या हातून कांहींच न होतां त्याचे सर्व बेट मनांतल्या मनांतच राहतात, आणि त्याची आशा समूळ नाहीशी होते. तेव्हां सांगण्याचें सात्पर्य हेंच कीं, जें करणें त्याचा आधीं पूर्ण विचार करावा, आणि मग त्यांत मात्र पूर्ण स्थिरता ठेवून त्याची कोणत्याही कारणांनै फिर्ताफिरव करूं नये.

एकाद्री गोष्ट आपणांस आज अवश्य कर्तव्य असून जर आपण ती उद्यांवर टाकली, तर कदाचित् आपल्या मनांतलें उत्तम प्रकारच्या उद्देशांची हांने होण्याचा संभव आहे. “ या पत्राचें उत्तर उद्यां लिहूं; गोविंदरावांनीं केलेल्या विनंतीचाही

विचार उद्यांच करूं, असें केल्यानें त्यांचें कांहीं नुकसान होणार नाही.” हें खरें, पण एवढ्यानें आपलें स्वतःचेंच मोठें नुकसान होणार. कारण, समरांत पराभव होण्यास एवढ्याही आळसाचा मोह बसू आहे. “आज वर्गांत सांगितलेल्या टिपा आणि ती घनमूळ काढण्याची सोपी रीत स्मरणवर्हीत उद्यां टांचून ठेवू.” खरें, परंतु अशी प्रत्येक कामाची हयगय झाल्यास नाश होणार आहे.

(४) प्रत्येक काम वेळच्या वेळेस करण्याची संवय ठेवावी.—सर्व भूमंडळावर असा एकहा मनुष्य सांपडणार नाही कीं, ज्यास सर्व गोष्टी वक्तशार करितांच येणार नाहीत; परंतु वक्तशीर कामें करणारे असे लोक फारच थोडे आढळतात. कोणतेंही

काम नियमानें वेळच्या वेळीं करण्यापेक्षां
 मार्गें पुढें करण्याची तेव्हांच संवय लागते;
 परंतु तें तत्परतेनें आणि वेळच्या वेळीं
 करण्याची संवय लागणें हें फार कठीण
 आहे; तथापि हा दुसरा प्रकार 'मनुष्याला
 स्वतःला आणि सर्व जगाला अत्यंत हितकर
 आहे, यांत संशय नाही. 'हालर्गरजी मनु-
 ष्यापेक्षां वेळचे वेळीं सर्व गोष्टींविषयीं तत्पर
 असणारा मनुष्य निदान दुप्पट तरी काम
 दुप्पट सुलभतेनें व संतोषानें करील. आपण
 स्वभावतः आणि संवयीं सुळें इतके आळशी
 होतो कीं, सर्व कामें व्यवस्थेशीर आणि
 वक्तशीर करणारा असा कोणी मनुष्य
 आपणांस आढळला, म्हणजे आपण त्यास
 धन्य आणि नेशीववान् समजतो. त्याची
 ती वागणूक पाहून आपणांला पराकाष्ठेचे

आश्चर्य वाटते, व हा गुण कितीही मोल
पडले तरी देऊन घेतां घेता तर बरे
होते, अशी आपल्या मनाची स्थिति होते.

परंतु कांहीं लोक वरील गुण प्रगल्भ
दशेस आणण्यास भितात; ते ह्यणतात कीं,
या योगानें कदाचित् मनुष्य आपल्या
उद्योगांतच तत्पर राहून त्यास मोठी कीर्ति
मिळविण्याची इच्छा उत्पन्न होणार नाही;
अगर यापेक्षां दुसरे चांगले गुण संपाद-
ण्यास त्यास फावणार नाही. परंतु ही
केवळ भ्रांति आहे. ब्लाकस्टन् ह्यणून
जो मोठा विद्वान् वक्ता होता, त्याच्या
आंगीं वरील गुण पूर्णपणें वसत असून,
इतर अनेक सद्गुणांनीही तो संपन्न होता.
व्याख्यान देण्याची त्याची वेळ इतकी बरो-
बर नेमलेली असे कीं, श्रोत्यांस, तो आल्या.

वर पळभरही थांबावें लागत नसे. तो स्वतःच अशा प्रकारचा होता असें नाहीं, तर वक्तशीर काम न करणाऱ्या मनुष्याचा त्याला मोठा तिरस्कार असे. पुढील लहानशा गोष्टीनें वाचकांस आनंद होईल अशी खातरी आहे.

द्व्युअर म्हणून कोणी धर्मोपदेशक होता. तो विद्यार्थी असतांच सर्व कामांत वेळच्या वेळीं तत्पर असे, अशी त्याची चोहोंकडे श्रुति झाली होती. एके दिवशीं संध्याकाळीं सातांचा टोला पडल्याबरोबर सर्वजण रीतीप्रमाणें प्रार्थनेला उठले. धर्मोपदेशकानें चोहोंकडे राखून पाहिलें; परंतु द्व्युअर हा कोठें दिसला नाहीं, म्हणून तो अंमळ थांबला. नंतर अंमळशानें द्व्युअर आल्यावर त्यास तो म्हणाला, “ द्व्युअर

साहेब, सात वाजले, आणि इतक्यांत आ-
 ष्टी प्रारंभ करणार होतीं; परंतु तुम्ही
 आलां नव्हतां, असें पाहून आह्यांस वाटलें
 कीं, घड्याळ चुकलें आहे.” शोधाअर्तो
 घड्याळ खरोखरच कांहीं मिनिटें अगो-
 दर वाजलें होते असें समजलें !

दुसऱ्याची उसनवार आणिलेली वस्तु
 मुदतशीर नेऊन देणें, हा कांहीं मोठा सद्गुण
 आहे असें ह्यणतां येत नाहीं, कारण हें
 मनुष्याचें कर्तव्यकर्मच आहे. परंतु असे-
 ही वागणारे फारच थोडे. मग नेहमींच्या
 कामांची तर आजउद्यांवर टकलाटकली
 करणारे फारच असतील हें उघड आहे.
 “मी आज उशीरां आलों, पण आजच
 हो !” “मी आपल्या कामांत आळस के-
 ला, पण याच वेळेस काय तो !” अशा

प्रकारचे उद्गार हालगरजी मनुष्याच्या मुखांतून नेहमीं निघतात. परंतु असें अगदीं कामाचें नाहीं. प्रत्येक काम वक्तशीर वजाविलेंच पाहिजे. अमुक वाजतां निजून उठण्याचा निश्चय केला ह्मणजे त्याच वेळेस अंधरुणावरून एकीकडे झालें पाहिजे. दोन प्रहरांच्या आंत अमुक काम अगर कामाचा भाग तयार करावयाचा निश्चय केला असल्यास तितक्या वेळांत तो झालाच पाहिजे. आपल्या मित्रमंडळींत सहलवाजी करण्यास जावयाचें असल्यास नेमलेल्याच वेळीं तें गेलें पाहिजे. एकजण आपल्या सोबत्यास ह्मणाला, “आपणांकरितां लोक खोळंबून राहिले ह्मणजे म्यांत आपणाविषयीं त्यांच्या ठायीं पूज्य-शुद्धि व आस्था आहे असें दिसून येतें.”

परंतु आपण, पकें लक्षांत ठेवावें कीं, आपली मार्गप्रतीक्षा करणारी मंडळी आपल्या आगमनानें आनंदित होईल खरी, तथापि पूर्वांच जर त्या ठिकाणीं आपण हजर झालों तर त्यांस त्यापेक्षां अधिक आनंद होईल.

(५) पहांटेस उठण्याचा नियम ठेवावा.— आजपर्यंत पहांटेस उठण्याचा नियम ज्या लोकांनीं पाळिला नाहीं, त्या सर्वांची कीर्तिमान् होण्याची गोष्ट तर राहूचद्या, पण त्यांपैकीं बहुतेकजण दीर्घायुषीही झाले नाहींत ! आपण उशीरां उठलों, ह्यणजे अर्थात् आपल्या सर्व उद्योगांस उशीरां आरंभ होतो, आणि सर्व दिवसभर आपणांस रेंगाळत वसावें लागतें. फ्रांक्लिन्चा असा लेख आहे कीं, “ उशीरां उठणाऱ्या मनुष्याला सर्व दिवसभरही श्रम करून

रात्रीपर्यंत आपलें काम संपवत नाही.”
दुसरा एक प्रसिद्ध मनुष्य खात्रीने सांगतो
कीं, “सूर्योदय झाल्यावर अंधरुणावर पडून
राहणारा एकही मनुष्य मोठ्या पदवीस
अगर योग्यतेस चढलेला मी पाहिला
नाहीं.”

इतिहासाकडे नजर दिली तर असे दि-
सून येईल कीं, हकींच्या काळीं आपल्या
आंगीं जे किती एक दुर्गुण आले आहेत,
त्यांपैकीं उशीरां उठणें हा एक मुख्य आहे.
ख्रिस्ती शकाच्या चवदाव्या शतकामध्ये
पारिस शहरांतील तमाम दुकानें पहांटे-
च्या चार वाजतां खुलीं होत असत; परंतु-
हलीं तर सकाळचे सात वाजल्यावर वऱ्या-
च वेळानें तीं उघडलीं जातात. त्या का-
ळीं फ्रान्सचा राजा सकाळचे आठ वाजतां

भोजन करीत असे, आणि रात्रीचे तितकेच वाजल्यावर आपल्या महालांत जात असे. इंग्लंडचा राजा तिसरा हेन्री याच्या वेळीं (तेराव्या शतकांत) प्रतिष्ठित लोकांची भोजनाची वेळ दहा वाजतां असे; परंतु तीच इलिजाबेथच्या वेळेस (सोळाव्या शतकांत) अकरा वाजतां असे.

वफन् नामक ग्रंथकारानें आपल्या ग्रंथांची हकीकत थोडक्यांत दिली आहे, ती अशी:—“ तहणपणीं मला झोंपेचा फार शोक असे. तीच माझा पुकळ वेळ गढप करी. परंतु माझा गरीब जोसेफ (त्याचा चाकर) हा ती कमी करण्याच्या कामांत मला फार उपयोगीं पडला. मी जोसेफ यास, मला सहा वाजतां उठविण्याबद्दल एक क्राउन (२॥ रुपये) प्रत्येक

वेळीं देण्याचें कबूल केलें. दुसरे दिवशीं तसें करण्याविषयीं त्याजकडून विलकुल कसूर झाली नाही; पण त्याचें बक्षांस मजकडून शिव्यांखेरीज दुसरें कांहीं त्यास मिळालें नाहीं! फिरून दुसरे दिवशींही त्यानें आपलें काम केलें, पण त्यांतही पूर्वीच्या इतकेंच त्यास यश आलें. नंतर दोन प्रहरीं मला अर्थात् त्यास ह्मणावें लागलें कीं, माझा वेळ फुकट गेला. मग मीं त्यास म्हटलें, “तुला आपलें काम करण्याची रीत माहित नाहीं. तूं मला उठवितांना, मी त्या वेळेस जें वोलें त्याकडे लक्ष्य न देतां आपल्या वक्षिसाकडे नजर ठेवीत जा.” मग दुसरे दिवशीं त्यानें त्याप्रमाणें केलें. तेव्हां मीं आपल्या साखरशांपेंत, मला आतांचा वेळ क्षमा कर, म्हणून त्यास सां-

गितलें; परंतु तो ऐकेना. त्या वेळेस ' तूं
 एथून निघून जा ' वगैरे शब्दांनीं मी त्या-
 ची पुष्कळ निर्भर्त्सना केली; व त्याच्या
 आंगावर ओरडलों; तरी तो आपला हेका
 सोडीना. मग अर्थात् मला उठणें भाग
 पडलें. याप्रमाणें प्रत्येक वेळीं मी उठल्या-
 वर सुमारे एका तासानें, त्यानें खाल्लेल्या
 शिब्यांबद्दल, त्यास तो देऊं केलेला क्राउन
 देऊन मी त्याचा फार आभारी होई. खरो-
 खर, माझे दहा बारा ग्रंथ गरीब विचाऱ्या
 जोसेफच्या उपकारांचेंच फळ आहे."

प्रशिया देशाचा राजा दुसरा फ्रेडरिक,
 हा वार्धक्यानें व रोरानिं अगदीं जर्जर
 झालेला असतांही, आपणास पहांटेचे चार
 वाजल्यानंतर एक पळभरही निजुं न देण्या-
 विषयीं त्यानें आपल्या लोकांस सक्त ताकीद.

दिली होती. पीटर दि ब्रेट हा इंग्लंडामध्ये गोदीत जहाजें बांधण्याचें काम शिकत असतां; किंवा हार्ती ऐरण घेऊन लोहाराचें काम शिकत असतां, अगर रशिया देशाच्या सिंहासनावर असतां, व कोणत्याही ठिकाणीं आणि कोणत्याही स्थितींत असतां नेहमीं सूर्योदयापूर्वी उठत असे. तो ह्मणे कीं, माझे आयुष्य मला जितकें वृद्धिगत करवेल तितकें करावयाचें आहे, आणि त्याकरितां क्षीप जितकी कामां करवेल तितकी केलीं पाहिजे. डॉड्रिज् नामक ग्रंथकाराचा या विषयावर जो लेख आहे, तो फार शहाणपणाचा व विचारार्ह आहे:—“अशी कल्पना करा कीं, कोणो मनुष्य रात्रीं दहा वाजतां निजून सकाळचे सात वाजतां उठतो, तोच जर पूर्ववत् दहा वाजतां

निजून प्रातःकाळीं पांच वाजल्याबरोबर उठेल, तर चाळीस वर्षांच्या अंती त्याच्या आयुष्यांत सुमारे दहा वर्षे मिळविलीं असें होईल.”

आतां पहांटेस लवकर उठतां यावे, या-
जकारितां मनुष्यानें रात्रीं लवकर निजावे
असें आमचें मत आहे. असें करण्याचीं
दुसरींही पुष्कळ कारणे आहेत. त्यांतून
मुख्य हीं कीं, यापासून मनुष्याचे डोळे व
प्रकृति बिघडण्याचा पुष्कळ अंशीं संभव
नाहीं. डॉक्टर डिट् आपल्या विद्यार्थ्यांस
सांगत असे कीं, अवशींचो एक तास झोंप
ही पहांटेच्या दोन तास झोंपेपेक्षांही ज्यास्त
हितकारक आहे. असो; तर मग आपण
असा नियम ठेविला पाहिजे कीं, आपला
दिवा रात्रीं दहा वाजतां मालवायाचा.

कारण, भसैं केल्यानें आपणांस पहांटेस पांच वाजतां उठतां येईल; व या दरम्यान झालेली झोंप आपली प्रकृति वगैरे न बिघडण्यास वसू आहे.

परंतु आपणांस इतकें लवकर कसें उठतां येईल? समजा कीं, आपण आज रात्री दहा वाजतां निजलों; परंतु आपणांस ज्यास्त वेळपर्यंत जागण्याची संवय असल्या कारणानें सुमोर एक तासपर्यंत आपणांस झोंप येणार नाही, आणि पांच वाजावयाचे वेळें अर्थात् आपण ऐन झोंपेच्या भरांत असूं; परंतु ह्या जगांत येऊन जर आपणांस कांहीं सत्कृत्य ह्मणून करावयाचें असेल, तर ही संवय कसेंही करून पाडिलीच पाहिजे; व ती जितकी लवकर पडेल तितकी उत्तम. सूचनेचें घड्याळ (अला-

मँझोंक) हें या कार्मी फार उपयोगाचें आहे; परंतु ती सोय नसल्यास दुसऱ्या हरप्रयत्नानें मनःपूर्वक झटल्यास हेंचसें काय, पण आणखी काय ह्मणून मनुष्य करूं शकणार नाहीं ? असो; या रीतीनें जागें झाल्यानंतर दुसरी मोठी खबरदारी ठेंविली पाहिजे; ती ही कीं, एकदा जागें झाल्यावर विछान्यावर अगदीं राहतां कामा नये. जर का एक पळभरही अळोकेपिळोके दिले, तर कोतवालाच्या एकाद्या पकडसमान घेऊन आलेल्या कडक शिपायाप्रमाणें, झोंप आपणांस पकडालि—मग आपला निश्चय टळून आपली उमेद रसातळास जाईल, व तेणेंकरून आपलें मोठें नुकसान होईल !

(६) जो जो मनुष्य आपणाला आढळेल, त्यापासून कांहींना कांहीं तरी शिका-

वें.—सर वॉल्टर स्कॉट्* म्हणतो. “मला कोणताही मनुष्य भेटो, मग त्याचा धंदा अगर त्याची योग्यता कशीही कां असेना,— जो मूर्खाचा शिरोमणि, जन्मभर घोड्यांस खरारा करणारा, तोही कां असेना.—त्याशीं कांहीं वेळ संभाषण अगर सहवास झाल्यावर, त्यापासून, मला उपयोगी असून माहित नसणारी गोष्ट कळळी नाही, असें कधीही घडले नाहीं.” यावरून त्याला हरएक प्रकारची माहिती झाली होती, या म्हणण्यास विशेष दृष्टीकरण येतें. असो; तर ज्याप्रमाणें जगामध्यें नेहमीं डोळे उघडे ठेवून चालणें महत्वाचें आहे, तसेंच कर्णयु-

* हा प्रसिद्ध इंग्लिश कवि आणि कां-
दंबरीकार (इ. स. १७७९-१८३२) होता
त्याची जन्मभूमि स्कॉट्लंड देश.

गुलही उघडून चालणें अत्यंत महत्वाचें आहे. ह्यणजे ज्याप्रमाणें नेत्रद्वारा, त्याच-प्रमाणें कर्णद्वाराही ज्ञान संपादनं हें मनुष्यास योग्य आहे. पण या गोष्टीची हेळसांड करणारे लोक फारच आढळतात !

आपला जो एक विशेष प्रकारचा अभ्यास अगर धंदा असेल, त्याशिवाय दुसऱ्या प्रकारची कोणतीही माहिती आपणांस नको हें ह्यणणें अगदीं अज्ञानचें आहे. आपणास जो जो मनुष्य आढळेल, त्यापासून उपयुक्त ज्ञान संपादल्यानें आपल्या योग्यतेस ह्यणजे कोणत्याही प्रकारें कमीपणा येतो असें नाहीं. प्रत्येक मनुष्यास त्याच्या त्याच्या विशेष थंधामुळें अशा प्रकारची माहिती झाली असते कीं, ती घेण्यासारखी असून तिजविषयीं आपण अज्ञानी असतो.

वरील प्रतिपादनावरून, मनुष्याने सर्वच प्रकारचें ज्ञान संपादण्याविषयी प्रयत्न करावा अशी कोणाची समजूत होईल, तर तसा आमचा विलकुल उद्देश नाही; इतकेंच नव्हे, तर फारच निराळ्या प्रकारचा आमच्या लेखाचा हेतु आहे. पहा की, आपणांस जें मुख्य कर्तव्य आहे, तें संभालून त्याच्या अंगभूत होणारीं दुसरीं कामे जर आपणांस करितां येतील तर तीं कां न करावीं? कल्पना करा की, एका माणसास नागपुराहून कराचीस कांहीं कामाकरितां जावयाचें आहे. आतां त्याचें मुख्य काम ह्मटलें तर तेथें गेल्यानंतर जें कांहीं कर्तव्य असेल तें चांगल्या प्रकारें करावयाचें, इतकेंच; परंतु तो आपला मार्ग क्रमांत असतां त्यांत आढळणारे अनेक

देखावे, आणि चमत्कारिक पदार्थ पाहण्यास त्याला कांहीं अडचण आहे काय ? तसेंच रस्त्यानें व विश्रांतीच्या ठिकाणीं वाटसरू वगैरे लोकांत चाललेले संभाषण ऐकण्यास त्यास आपले कर्णयुग्म सावध ठेवतां येणार नाहीं काय ? अस्तु; सारांश काय, तर ही संवय ठेविल्यानें आपणांस अशा अनेक शीतीनीं फायदा करून घेतां येतो.

(७) ज्या उद्देशानें आपण एकादी गोष्ट करितों, त्या उद्देशाच्या मूलतत्वाविषयीं आपण आपले विचार चांगले दृढ केले पाहिजेत.—जो खरा विद्यार्थी आहे, तो प्रत्येक शब्द पाठ करतांना एवढी खबरदारी ठेवितो कीं, जेव्हां जेव्हां तो त्यास आढळेल तेव्हां तेव्हां त्यास त्याबद्दल कोश ठगडण्याची जरूर पडू नये. आतां त्याचा

एकादा सोबती त्या शब्दाची व्युत्पत्ति, अगर लिंग वगैरेबद्दल वाद करील; आणि ज्या प्रकारें त्याला तो शब्द कोशांत आढळला, तो सर्व प्रकार त्याला कदाचित् सांगतां येणार नाही. तथापि त्याची जी त्याविषयीं एकदा एका प्रकारची खातरी होऊन चुकली, ती कधींही नाहीशी होणारी नव्हे. सर्व कामांत असाच क्रम ठेविला पाहिजे कीं, ज्या विषयाला हात ह्मणून घालावयाचा, त्याचें मूलतत्त्व पूर्णपणें शोधिलें पाहिजे; नाही तर 'एक धडना भाराभर चिध्या!' कदाचित् जर तसें करण्याला आपणाला आज वेळ नसेलच तर उद्यां कां होईना? पण तो विषय हातांत घेण्यासारखा असला तर प्रथमपासून शेवट पर्यंत त्याची पूर्ण माहती करून घेतली

पाहिजे. ती अशी की, तत्संबंधी कांहीं काम पडल्यास पुस्तकांची उलटापालट करण्याची जरूर पडू नये. मनुष्य दृढ-निश्चयाचा होण्यास त्याचीं मते स्थिर आणि ठरीव अशीं असलीं पाहिजेत. त्या योगानें खऱ्याखोऱ्याची निवड होऊन, अमुक गोष्टाचा परिणाम अमुक, अशाविषयी मनाची खातरी बहुतेक बिनचूक होते. कोणत्याही गोष्टीवद्दलच्या परिणामाचें अनुमान करण्यास घाई मात्र करूं नये. तरुण लोकांच्या हातून ज्या अशा प्रकारच्या चुक्या वारंवार होतात, त्या, त्यांच्या आंगीं खऱ्याखोऱ्याची निवड असण्याच्या अभावापेक्षां त्यांच्या उतावळीनेंच फार होतात. तेच जर अंमळ विचार करतील, तर त्यांचें अनुमान बहुधा चुकणार नाही.

इंग्लंडचा राजा आठवा हेन्री, याच्या कारकीर्दीत, ख्रिस्ती धर्माच्या संबधाने मोठी उळाढाल होऊन राज्यांत फारच मोठा कहर उसळला होता. ह्या राजाचा स्वभाव असा कांहीं विलक्षण प्रकारचा होता कीं, तो कधीं कधीं जुन्या रोमन क्याथोलिक धर्माची तरफदारी करी, आणि कधीं कधीं नव्या सुधारलेल्या प्राटेस्टंट् मताप्रमाणे वागत असे. तेव्हां अर्थात्, राजा ज्या ज्या वेळेस ज्या मताप्रमाणे वागे, त्या त्या वेळेस विरुद्धमताभिमाना लोकांचा पराकाष्ठेचा छळ होत असे. त्याटिमर झणून कोणी प्राटेस्टंट् होता, त्याजवर जो भयंकर प्रसंग गुजरला त्याविषयी लिहितांना तर आमच्या डोळ्यांतून अश्रु येतात ! या प्राटेस्टंट् मताच्या सत्यतेविषयी त्याचा इ-

तका दृढविश्वास बसला होता कीं, त्या यौ-
 गें त्याच्या जिवावर मरी येऊन बेतली, तरीं
 त्याचें अंतःकरण त्यापासून लेशही हालेना !
 आपला धर्म खरा, आणि पोपाचा खोटा,
 हें प्रसिद्ध करण्याविषयीं त्याच्या मनाला
 मोठा चेब येई; परंतु तो ह्यातारा ज्ञान्या-
 कारणानें त्याच्या बुद्धिचा तीव्रपणा कांहीं
 अंशीं कमी झाला होता, या कारणामुळे
 त्याच्या कडून वादविवाद होईना. परंतु
 तो पक्केपणीं जाणत होता कीं, मीं या कामीं
 आपली बुद्धिशक्ति पुर्णपणें खर्चिली आहे,
 आणि आतां त्याची सत्यता सिद्ध करण्याची
 मला कांहीं जरूर नाही; व तसें आतां माझ्यानें
 होतही नाही. ज्यानें अशा प्रकारें खोल
 विचार करून आपलें मत दृढ केलें, त्याचें तें
 मत आकाशही कोसळलें झणून फिरेंक काय ?

(८) आपलें राहणें साधें आणि नीट-नेटकें असावें.—जापला पोषाक असा असावा कीं, त्यावरून आपणांवर छिचोर-पणाचा आरोप येऊं नये; तसेंच आपणास व इतरांस त्याची खंतही वाटू नये. कपडे पुष्कळ दिवस टिकतील अशा रीतीनें त्यांस जपण्याविषयी खबरदारी ठेवावी. रपेट करण्याच्या वेळचा पोषाक निराळा असावा. अभ्यास करण्याच्या वेळचा कपडा अगदीं साधा असल्यास हरकत नाहीं. मुख्यत्वेकरून कपड्याचा स्वच्छतेला फार जपलें पाहिजे. कपडे स्वच्छ असले ह्मणजे एक तर, शरीर घामट होत नाहीं; व दुसरें असें कीं, ते स्वच्छ ठेविले ह्मणजे ज्यास्त टिकतात, व त्यांस पाहिल्यापासून स्वतांस व इतरांस आनंद होतो. आठरा रुपयांचा नागपुरी

चांतर जोडा असून, तो जग गलिच्छ असेल,
 तर त्यापेक्षां तीज स्वयांची जगनाधीच स्वच्छ
 ठेवून वापरली तर किती चांगली दिसेल ?
 ज्यांस अनुकूलता आहे, त्यांनी मोठ्या किमती-
 चा कपडा वापरल्यास त्यांत कांहीं वाईट नाही;
 तरी आमचें मत असें आहे की, केवळ छानछो-
 कीखातर जो एवढा मोठा खर्च करावयाचा,
 त्यापेक्षां हा खर्च दुसरी सत्कृत्यें करण्याकडे के-
 ला, तर त्यांत स्वार्थ असून परमार्थही सा-
 धण्याजोगा आहे; आणि पूर्वी सांगित-
 ल्याप्रमाणें वस्त्रें स्वच्छ व नीटनेटकीं ठेवि-
 लीं तर तीं कमी किमतीचीं असलीं तरी
 जर आनंद होण्याजोगा आहे, तर मग
 व्यर्थ पाण्यांत पैसा घालविण्यांत काय अ-
 र्थ आहे ?

ऋतुमानाप्रमाणें कपडा मजबूत अगर हल-

का असावा. कितीही उष्णता असली तरी अ-
गदीं हलका तरी कपडा आंगांत घातल्याखे-
रीज राहू नये. ऊष्मा फार होऊं लागला म्ह-
णजे लोक आंगांतला कपडा काढून टा-
कितान्त, घण त्यापासून तोंटा हा काँ, आंग
काळें व राकट होते.

हा एवढा मजकूर सांगण्यांत आला, ह्य-
णून मनुष्यानें नेहमीं कपड्यांच्या स्वच्छतेकडे
आणि ठाकाठिकीकडेच आपला सर्व वेळ
खर्चावा असा आमचा बिलकुल अभिप्राय
नाहीं; * व ही ह्यणजे आपल्या आयुष्यक्र-
मांतील एक महत्त्वाची गोष्ट आहे, असेंही
कोणी समजू नये. तर या बाबतींत उधळे-

---

* यात्रिपर्यो आणखी मजकूर पुढें पांच-
व्या भागांत प्रहावा.

पणा न करितां नीटनेटकपणा ठेवून शरी-
रास सुख होईल, इतक्यापुरतें मात्र लक्ष्य
पुरवावें.

आपण आपल्या दांतांमदलही मोठी ख-
बरदारी ठेवावी. ती ही कों, रात्री पा-
ण्यामध्ये थोडे मीठ कालवून ठेवून सकाळीं
तें पाणी घेऊन एका मऊशा कुंचलीनें दांत
घांसून धूत जावे, अगर अनुकूल असल्या
स बदामांचीं सालें जाळून त्यांच्या राखेनें
ते घांसावे, ह्याणजे बळकट व स्वच्छ राह-
तील. हे सांगणें पुष्कळांस अगदीं क्षुब्ध-
कसें वाटेल खरे, परंतु ह्या नियमापासून वृ-
द्धांपकाळीं दांत चांगले मजवृत राहून सुख
होईल. आणि जर नियम ठेविला नाही,
तर पुढें इतके वाईट परिणाम होतील:—
दुखरे दांत असल्या कारणानें आपणांस त्यां-

पासून वारंवार इजा सोसावी लागेल; आपले दांत लवकर पडतील; तेणेकरून एक तर, अवाज स्पष्ट निघणार नाही, आणि दुसरे, खाल्ल्या अन्नाचे चांगले पीठ न झाल्या कारणाने त्याचे पूर्ण पचन न होऊन शरीरास आरोग्य राहणार नाही.

आपल्या वागणुकीत नेहमी निरिभमानीपणा, मर्यादा, सरळपणा आणि सभ्यपणा असावा. तरुण लोकांची अशी समजूत असते की, आपण उदाभपणाने जरी वागलों, तरी आपली विद्या जर मोठी आहे, तर आपणांस लोक घहातीलच; पण ही त्यांची मोठी चूक आहे; इतकेच नाही, तर उलटे ते उपहासास मात्र पात्र होतात. म्हणून निरिभमानीपणाने आणि मर्यादेने चालावे, म्हणजे आपली वर्तणूक दूषणास पात्र हो-

(१०५)

णार नाही. आपल्या वर्गातील सोबत्यांशीं देखील हरएक प्रसंगीं सभ्यपणानें वागावें, कधींही चटोरपणा करू नये. यावर कोणी असें ह्मणेल कीं, आपण सारख्यासारख्यांत हवें तसें वागल्यास काय हरकत आहे ? तर आमचें असें उत्तर आहे कीं, जी संवय एकवार जडली ती बहुधा जन्मभर तशीच राहणार आहे; ह्मणून प्रथमपासूनच खबरदारी ठेवावी, हें प्रत्येक समंजस मनुष्य कबूल करील. आपली जागा, सामानसुमान, पुस्तकें इत्यादिकांची व्यवस्था, एकादा सभ्य गृहस्थ आपणाकडे येणार असल्यास जशी आपण ठेवूं, तशीचि नेहमीं ठेवण्याविषयीं प्रयत्न करावा.

(९) प्रत्येक काम धिमेपणानें, नीट आणि व्यवस्थेशीर करण्याची संवय ठेवावी.

विख्यात ग्रंथकार जॉन्सन्, हा जी ग्रंथरचना करी, ती एकवार करी; ह्यणजे नुसती त्यावर पुनः नजरही न फेकितां तो छापावयास पाठवीत असे, ही गोष्ट सर्व प्रसिद्ध आहे. हें फळ संवयीचें होय. तो रचना सावकाश * करी; पण ती कशी?—भगदीं रेखल्यासारखी. आपण स्वभावतः इतके

* आह्मी ज्या पुस्तकाचा आधार धरून हें लिहिलें, त्यांत असें आहे. पण इतर ग्रंथांचे प्रमाणावरून याला थोडा विरोध येतो. जॉन्सन् जी ग्रंथरचना करी, ती तो पुनः तपासून पहात नसे, हें खरें; पण ती तो फार जल्दही करी, असें म्हणतात. तथापि त्याच्यासारखें बुद्धिविशालत्व थोड्यांचे ठायीं असतें, वास्तव आमचे लिहिण्याप्रमाणेंच संवय असणें अवश्य आहे.

आंऊशी आणि कोणतीही गोष्ट करण्यावि-
षयीं एवढें अधीर असतो कीं, तेणेंकरून,
ती जितकी चांगली करण्याची आपली
योग्यता असते, तितकी खचीत आपल्या
हातून होत नाही.

बुद्धाहरणार्थ, आपण एकादा निबंध र-
चावयास अगर भाषांतर करावयास आरंभ
केला, तर तें संपण्याची आपणांस जी
घाई होते, ती कांहीं पराकाष्ठेचीच ! बरे,
तें चांगलें होईल तितकेंही करण्याची अ-
र्थात् मनीषा मोठीच ! मग त्यांत खोडाखो-
डाला आणि फाडाफाडीला तत्काल आरंभ
होतो ! असें करतां करतां शेवटीं त्रास ये-
ऊन तें कसें तरी शेवटास नेणें, अगर मध्येंच
सोडून देणें आपणांस भाग पडतें.

अल्पवयस्क लोकांच्या बोलण्यांत नेहमीं

“ त्यानें अमुक काम किती चांगलें केलें ! ”
यापेक्षां. “ अमुक काम त्यानें किती लवकर
केलें ! ” अशा गोष्टी हमेशा ऐकूं येतात.
हे फार वाईट. जी गोष्ट हातींच धरण्यास
योग्य आहे, ती चांगली आणि नटनेटकी
करण्यासही योग्य नाही काय ? हरएक काम
फार वेतावातानें चांगलें केलेंच पाहिजे;
आणि तसें होऊनही तें लवकर होण्याला
सराव हेंच साधन होय. वरील संवयीवि-
षयीं दुर्लक्ष्य करणारे ह्मणण्यापेक्षां अज्ञानी
असणारे अशा किती मेहनती आणि आ-
स्थेवाइक वाचकांचे आणि ग्रंथकर्त्यांचे श्रम
आजपर्यंत फुकट गेले आहेत ! श्रीक कवि
युरिपायडीज्, हा दग्गोज् एकच पद्य रचित
असे, आणि त्याच्या वेळचा दुसरा एकजण
शंभर रचित असे. पण हे लक्ष्यांत ठेविलें

पाहिने कीं, पहिल्याची कीर्ति प्राचीन काळापासून आजपर्यंत जी एकसारखी गाजत आली आहे, ती जगाचा अंत होईपर्यंतही जशीच्या तशीच उज्वळ कायम राहिल, यांत संशय नाही ! आणि दुसऱ्याचा मार्ग-मूसही त्याच्या मार्गें राहिला नाही ! आपण थोड्याच पुस्तकांचे अध्ययन करावें, अगर संभाषण थोडकेंच करावें, अथवा दुसरी कोणतीही कां गोष्ट असेना, ती थोडी झाल्यास हरकत नाही; पण ती चांगली व्हावी अशाविषयी जपणें फार अवश्य आहे. जसा जलद धांवणारा मनुष्य एकदम थकून त्याच्यानें आपला मार्ग बिलकुल पुढें कंठवत नाही, त्याप्रमाणेंच जो मनुष्य कोणतेंही काम झटपट करावयास पाहतो, त्यांत त्याची लटपट व्हावयाचीच !

कौणा एका मनुष्याची सर्व कामांत
 भरभर पाहून दुसरा कोणी त्यास आश्चर्याने
 म्हणतो, “ काहो, तुम्हांस ही शेंकडों यंत्रें
 कशीं चालवितां येतात ? ” त्यानें उत्तर केलें,
 “ कां बरें, काय हरकत आहे ? मी एकदा
 एकाच कामास हात घालतो, आणि तें
 एकवार संपविल्यावर त्याकडे पुनः नुसतें
 पाहण्याचीही जरूर पडूं नये, अशी सजवीज
 ठेवितों. ” असो, आतां ज्या कितीएक
 गोष्टी मनुष्यास झुल्लक भशा वाटतात, परंतु
 ज्या करण्याची संवय लागली असतां पुढें
 सोळ्या नुकसानीचा पायाच होत, त्या को-
 णत्या तें सांगून, त्या न करण्याविषयीं अति-
 शय सावधगिरी ठेवण्याविषयीं वाचकांस
 शिफारस करितों:—शाईचे हाग पडलेलें
 आणि वेडेंवांकडें खरडलेलें असें पत्र को-

णास पाठवून, शेवटीं “ मी घाईत होतो, ” अशी सबब दाखवूं नये. असें करण्याचा अधिकार आपणास नाही. ही आपल्या स्वतःची योग्यता कमी करून घेणें होय. स्मरणवर्हित जें टिपून घेणें, तें चार पांच दिवस झालें नाहींत तोंच ‘ आप लिखे और खुदा वाचे ’ असें होईलसें लिहूं नये. कोणतीही गोष्ट करणें ती उद्देशानुरूप नाट्य-नेटकी केली तरच उपयोगाची, नाही तर तिजपासून आपणास अगर इतरांस काडी-चाही उपयोग होणें नाहीं.

(१०) मनुष्यानें नेहमीं आपली तब्यत आपल्या स्वाधीन ठेविली पाहिजे.—या संबंधानें अगोदर मुख्त्वे अभ्यासाविषयी सांगितलें पाहिजे. इतर सर्व गोष्टींपेक्षां मनुष्यास यामुळे लवकर शीण येतो. आणि

(११२)

ह्याचा ज्ञानतंतूशी संबंध असल्याने यांत जे मनुष्यास श्रम करावे लागतात, तेणेकरून मनाचे आकलन करण्याची शक्ति त्यास न राहण्याचा विशेष संभव आहे. प्रख्यात इंग्लिश ग्रंथकार जो गोल्डस्मिथ्, तो आपल्या उतारवयांत अगदीं तुसडा आणि चासिक असेल, याविषयीं नुसती कल्पना तरी कोणाच्या मनांत येईल काय ? परंतु अशी गोष्ट होती असें सांगतात ! आणि असें असेल तर, त्या थोर पुरुषानें आपल्या अत्युत्तम आणि लोकमान्य ग्रंथरचनेंत मनोरजकता आणि हृदयद्रावकता येण्यासाठीं जे श्रम केले तेणेकरून त्याच्या सर्व शक्ति क्षीण झाल्या असाव्या असें ह्मटलें पाहिजे. कारण त्याचा सर्व व्यासंग ह्मणून जेव्हां संपला, तेव्हां त्यास प्रिय वाटणारा असा पदार्थच

(११३)

उरला म्हणता ! हें कसेही असो. पण
असा चमत्कार वारंवार दृष्टीस पडतो कीं,
जो मनुष्य आपल्या लेखणीवरून शांत, द-
यार्द्र अंतःकरणाचा, आणि आनंदी असा
दिसतो, त्याचाही स्वभाव प्रसक्त व्यासंगा-
मुळे कधीं कधीं चिरडखोर होतो. एका
व्यासंगी मनुष्याविषयीं ह्मटलें आहे कीं,
“ तो कधीं कधीं इतका मिलाफी असतो
कीं कांहीं विचारूं नका. पण कधीं क-
धीं असा होतो कीं, त्यासारखा माणूसघाण्या
दुसरा कोणीच नसेल असें वाटतें! ” असो,
तर आपला स्वभाव स्वाधीन ठेवणें हें फार
अवघड काम आहे, ह्मणून ज्यानें तो वश
केला तोच खरा शूर.

दुर्लक्ष केल्यानें त्वरित वृद्धिगत होऊन आ-
पल्या हाडाशीं जन्मभर खिळन बसणारी

संवय ह्यटली म्हणजे आपल्या सौवत्यांशीं वगैरे मोठ्या घाईने विचार न करितां बोलणें ही होय. ही फारच वाईट. अशीं संवय न पडण्याकरितां गंभीर स्वभाव धरिला पाहिजे; परंतु तो कुत्सित, कपटी आणि दुरभिमानी असाही अगदीं उपयोगी नाही. निष्कपटी आणि उघड मनाच्या मनुष्याची चहा लोकांमध्ये चांगली असते. आतां आरंभीच पाहिलें तर सर्व मनुष्यांच्या स्वभावामध्ये भेद असतोच. कितीकांचा स्वभाव माणुसवाण्या, कुचका, आणि आपलपोट्या असा असतो; तथापि अशा दुर्गुणांस वश होऊन यांना वृद्धिगत कां होऊं द्यावे ? लहानपणीं अशाविपर्यीं आपणांस शिक्षण मिळालें नसलें, तरी आपण स्वतःच आपल्या मनास शिक्षण देणें हें आपलें कर्तव्यकर्म नव्हे काय ?

(११५)

आपण ज्या स्थितीत आहो, तीत समाधान मानून राहिले पाहिजे. जो मनुष्य नेहमी असंतोषी, ज्याच्या कपाळाला सदा आंढ्या, ज्याचे मुख कधीच प्रफुल्लित नाही, अशा मनुष्याचा लोकांस जितका तिरस्कार वाटतो, तितका दुसऱ्या कोणाचाही वाटत नाही. कदाचित् जरी आपली स्थिति वाईट असली, तरी ती सुधारण्याविषयी प्रयत्न करणे हे आपले कर्तव्यकर्म आहे; पण तिजविषयी दुःख मानून उपयोग काय? आतां कोणी असे हणेल की, जर मूळचा मानसिक असंतोषच जबरदस्त आहे, तर मग समाधान वाटणार कोठून? तर समाधानाचा मार्ग हा की, आपण आपल्यापेक्षां निकृष्ट अवस्थेत असणाऱ्या लोकांच्या स्थितीशी आपली स्थिति ताडून पहावी, म्ह-

गजे मग अर्थात् आपली स्थिति बरी आहे, असे आपणांस वाटेल.

मनाची शांतता आणि समाधानवृत्ति राहण्यास दुसरा एक मार्ग हा की, आपण मनोराज्याचे अधिपति होऊ नये. आतां हें मनोराज्य आजपर्यंत कोणीच केले नसतें, तर मात्र त्याविषयी लोकांस हंसू आले असतें; परंतु त्याचे मालक पडले फार, ह्यामुळे त्यापासून होणारे अनेक प्रकारचे अपकारही बहुतांस सोसावे लागतात. ते अपकार हे की, आपण ज्या स्थितीत आहों, ती एकदम आपणांस आवडेनाशी होऊन विद्यमान स्थितीपेक्षां उच्चस्थिति प्राप्त होण्याकरितां उद्योग करण्याचें धैर्य पाहिजे, तें नाहींसें होतें; आणि आपण कल्पनेच्या विमानांत बसून उड्डाण करून, जगांताल सर्व

उच्च स्थितिवर खूब नजर लावून एकदम बाद
 शाहा बनून जातो! ह्या मृत्युलोकच्या मनुष्या-
 स आजपर्यंत, अपार संपत्ति खर्चून अथवा
 ईश्वराकडून देखील, वरीलप्रमाणे नंदनवनां-
 तील सुख इतके अकस्मात् कधीही प्राप्त
 होत नसेल! जगामध्ये उत्कर्ष पावण्यास जे
 मानसिक व शारीर श्रम पाहिजेत, ते क-
 रण्यापेक्षां नुसते तक्क्याशीं टेंकून बसून म-
 नांतल्या मनांतच आपण मोठे राजे, वक्ते,
 किंबहुना जगाला सुद्धां इकडचे तिकडे क-
 रून टाकणारे, असें समजून जांभया देत
 बसणे फार सोपे आहे! पण वरच्याप्रमाणे
 अधांतरीं सुंदर वंगला बांधून राहणाऱ्या
 लोकांपेक्षां ' रासेलस् * ' नामक कादंबरी-

* हा ग्रंथ जॉन्सन् यानें केला आहे.
 यांत मनुष्याच्या सर्व प्रकारच्या स्थिति हुवे-

तीरु पंडित,' जो 'हवेचें नियमन आणि ऋ-
तूंची वांटणी ' करण्याचे फुकट श्रम दहा
वर्षेपर्यंत करून थकला, तो पुष्कळ अशी
शहाणा झटला पाहिजे. कारण त्याच्या
मनोवृत्ति शांत आणि दयार्द्र तरी झाल्या !
परंतु ह्या जागृत स्वप्नावस्थेचा परिणाम स-
र्वथैव वाईट आहे. याच्या योगानें मनुष्या-
च्या मनोवृत्ति विघडून जातात. आपणच
आपल्या मनाशी विचार करून पहावा कीं,
आपल्या मनांत जेव्हां एकाद्या गोष्टीच्या

(मागील पृष्ठावरून)

हूब दाखवून, शेवटीं, आपण ज्या स्थितींत
आहों, तीच उत्तम, अशी प्रत्येक मनुष्याची
खात्री होईल अशा गोष्टी सांगितल्या आ-
हेत. ह्याचें मराठींत उत्कृष्ट भाषांतर झा-
लेलें प्रसिद्धच आहे.

भावी स्थितीविषयीं येते, कीं ती अमुक प्रकारची असावी, आणि जेव्हां ते सर्व विचार मनांतल्या मनांतच रहातात, व आपली वर्तमानकाळची स्थिति आपल्या मनांत येते, तेव्हां आपली अवस्था कशी होते बरे ! आपणांस ज्या कांहीं प्रतिकूलता त्या गोष्टींस आडव्या येणाऱ्या असतात, त्या सर्वे एकदमच पुढे येऊन आपण अगदीं हवालदील होऊन जातो ! म्हणून जर का आपण मनोराज्याच्या अनुपमंय तक्ताचे अधिपाते झालों, आणि त्याच्या फेऱ्यांत पूर्णपणे सांपडलों, तर खरोखरच जसा ' राज्याअंतीं नरक दारुण ' झणतात, त्याप्रमाणे पुनरपि पूर्ण देहभानावर आल्यावर असमाधान आणि दुःख ह्यांच्या समुद्रांत आपणांस गटांगळ्या खाव्या लागतील ! असो; तर

सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, आपली स्थिति सुधारण्याविषयीं मनुष्यानें प्रयत्न तर सतत करावाच, व केवळ असलेल्यांत समाधान मानून आळशी राहूं नये; परंतु अप्राप्य आणि अशक्य अशा गोष्टींच्या भरीस केवळ आपल्या मनोराज्यांत पडून अंतःकरणस व्यर्थ शिणवूं नये.

(११) कोणत्याही गोष्टीविषयीं आपल्या मनाचा एकाद्या प्रकारचा ग्रह होऊं देणें, अगर तिजविषयीं आपलें मत दृढ करणें तें निर्दोष असण्याविषयीं जपावें.—किती-एक लोक एकादा मनुष्य पाहिल्याबरोबर, अगर एकादें पुस्तक पाहून त्याचीं कांहीं पानें इकडचीं तिकडे उलटून अगर एकादा भाग, अगर पृष्ठ, अगर इकडचें एक वाक्य, तिकडचीं दोन वाक्येच नुसतीं वाचून, लाग-

लीच निखालसपणें त्याच्या गुणावगुणांवि-
षयी आपल्या मनाची खात्री करितात. ए-
काद्या मनुष्याबद्दल अगर ग्रंथकर्त्याबद्दल
आपल्या मनांत एकदा एका प्रकारचा ग्रह
उत्पन्न झाला, ह्यगजे तो निघणें फार कठीण
आहे, व तो एकाएकीं झाल्यानें न्यायदृष्टि
व सारासारविचार लोपून जाऊन आपणा-
कडून पक्षपात होतो. ज्यांच्या मनांतिल
विचार निर्दोष आणि न्यायी, असें पुरुष
फारच विरळा; बरे कदाचित् कांहीं असलें,
तरी त्यांच्या हातून सर्वच कामें निष्पक्षपात
आणि न्यायीपणानें होणें तर फारच क्वचि-
त्. कारण कोणतीही गोष्ट अमुक प्रकार-
चीच आहे, अशाबद्दल एका प्रकारचें बेड
आपल्या डोक्यांत एकदा शिरलें, ह्यणजे
त्या अविचाराच्या जोरापुढें अंतःकरणाच्या
न्यायीपणाचें कांहीं चालत नाहीं.

आतां मनुष्यांन आपल्या स्वतःविषयीं विचार करितांना हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, प्रत्येकजण स्वतःच्या खऱ्या योग्यतेपेक्षां ती जास्त आहे असें मनांत ह्मणत असतोच. आपले आसपासचे लोक तोंडपुजे, असले, ह्मणजे आपली कृति जरी कितीही मूर्खपणाची असली तरी, “ वाः काय आपली योग्यता सांगावी ! ” अशा प्रकारच्या शब्दांनी आपली प्रशंसाच ते करितात. मग आपल्या मनाला ज्या कांहीं गुदगुल्या होतात, त्या किती ह्मणून सांगाव्या! कारण आपला उणेपणा आधीं आपल्या ध्यानांत येणे कठीण, आणि आलाच तर वरलि प्रकारानें त्याची संपादनूक होते. आपल्या शत्रूंची आपल्या योग्यतेविषयींची समजूत जरी अंमळ कडकपणाची असली, तरी ती बहुतेक अं-

शीं रास्त असण्याचा संभव आहे. म्हणूनच तुकाराम महाराज ह्मणतातः—

“ निदकाचें घर असावें शेजारी ”

कारण, या योगानें आपल्या आंगचा कमीपणा तरी निदान आपल्या नजरेस येतो. सर्वानों शिवाय हीही गोष्ट लक्ष्यांत ठेविली पाहिजे कीं, जनाचें काय ? जन आपला चांगला काल आहे तोपर्यंत आपल्या तोंडावर आपली स्तुतिच करील; परंतु सूक्ष्म विचाराअंती जर आपली कृति दूषणास्पद दिसेल, तर मग आपला न्याय बरोबर झाला काय ? आपल्या आंगीं कितीएक गुण असे संशय-युक्त असतात कीं, ते सद्गुणांच्याच मालिकेंत घालावे किंवा नाही, याविषयीं मोठा विचार असतो. पण आपण स्वतः अशा

(१२४)

संदिग्ध गुणांचा विचार न करितां त्यांस
सद्गुणांतच धरितों; तर असें न करितां,
कोणत्याही गोष्टीविषयीं आपलें मत ठर-
विणें तें फार विचारपूर्वक ठरवून दृढ
करावें.

(१२) आपले आईबाप आणि इष्टमित्र
यांशीं वागणूक.—या वर्तणुकीबद्दल एथें
थोडासा उल्लेख केला. असतां तो अप्रास-
ंगिक आहे असें कोणी म्हणणार नाही,
अशी आत्मी आशा करितां. जे कोणी
आईबापांपासून दूर, शाळेंत अगर पाठ-
शाळेंत अभ्यासाकरितां राहिले असतील,
त्यांनीं हे लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे कीं,
आपल्या वियोगानें आईबापांस आपलें
विस्मरण पडण्याविषयीं जेवढा संभव आहे,
त्यापेक्षां आपणांकडूनच तसें होण्याचा

दसपट अधिक संभव आहे. आपण त्या वेळेस निराळ्या स्थळीं असतो, तेथें अनेक प्रकारचे नवे नवे चमत्कार आपल्या दृष्टीस पडतात; परंतु ते तर घरीच असणार, तेथें आपली बसण्याउठण्याची जागा, तशीच चिरगुटेपांघरणें हीं वारंवार त्यांच्या दृष्टीस पडावयाचीं. तसेंच ज्या ठिकाणीं आपला शब्द वारंवार त्यांच्या कानां पडावयाचा, त्याच ठिकाणीं त्यांचा नेहमीं पायख असणार. भोजनाच्या वेळेस, शेजाऱ्यापाजाऱ्यांशीं बोलतांना, नेहमीं आपणांविषयीं त्यांना स्मरण यावयाचें. त्यांचा एकही दिवस आपल्या आठवणीवांचून जावयाचा नाही; आणि रात्रीही, जेथें आपण असूं तेथें आपली काय स्थिति असेल, याविषयीं त्यांचें मन शतशः प्रका-

रांनीं चिंताग्रस्त व्हावयाचें. असो, तेव्हां अशा अनेक गोष्टींनीं त्यांच्या मनाची जी उदासवृत्ति व्हावयाची, ती दूर होण्यास अगर निदान कमी करण्यास आपण त्यां-विषयीं पूर्ण काळजी व लक्ष ठेवणें याशिवाय दुसरा मार्गच नाहीं.

पुत्रवियोगाचें दुःख मातापितरांस किती दुःसह असतें, याची कल्पना पुढील उता-व्यावरून सहज होण्याजोगी आहे:—

* यशोदा म्हणे हे जगजेठी ।

आतां कैची तुझी भेटी ॥

स्नेहाचे उमाले उठती पोटीं ।

स्तनीं पान्हा फूटला ॥ ८७ ॥

तू जातोसि मनमोहना ।

---

* अक्रूर कृष्णास मथुरेस घेऊन जाऊं लागला तो प्रसंग.

मी आतां न ठेवीं आपुल्या प्राणा ॥

माझिया विसांव्या राजीवनयना ।

मनरंजना श्रीहरी ॥ ८८ ॥

मम सांवळे कान्हाई ।

जगन्मोहने कृष्णाबाई ॥

तुझे गुण आठवूं किती काई ।

मीति नाही तयांतें ॥ ८९ ॥

ब्रह्मांडनायका तव जननी ।

म्हणतां लज्जा वाटे मनीं ॥

मातापिता बंधु भगिनी ।

तूचि माझा श्रीरंगा ॥ ९२ ॥

मातेचिया चरणावरी ।

मस्तक ठेवीत श्रीमुमारी ॥

माता म्हणे घूतनारी ।

उपेक्षा कां केली त्वां माझी ॥ ९३ ॥

माझे सांवळे कान्हाई ।

उभी राहें कृष्णाबाई ॥

तुज वेगळ्या दिशा दाही ।

वोस झाल्या मज आतां ॥ १०८ ॥

श्रीधर—हरिविजय, अध्याय १८.

असो; तर मग मातापितरांचें विषोगज-

न्य दुःख दूर करण्यास मुलांनीं आपले

दररोजचे विचार पत्रद्वारे त्यांस कळविले

पाहिजेत, हें त्यांचें कर्तव्यकर्म होय. तसेंच

इष्टमित्रांसही योग्य वेळीं पत्रे पाठवावीं.

मित्रांमधील पत्रव्यवहार हा सर्व मनुष्यांस

सर्वांशीं फार उपयुक्त, मनोरंजक, महत्वाचा,

आणि आनंददायक, असा असतो. आईबा-

पांस पत्र पाठविणें तें दर महिन्यांतून निदान

एकवार तरी पाठविलें पाहिजे. या पत्रांत,

आपण सुटीच्या दिवसांत घरीं गेल्यावर

सर्वास जसें आपल्या गोड आणि मायाळू

शब्दांनीं रंजवूं, त्याप्रमाणें आपल्या मान-
सिक विचारांविषयींचा मजकूर सरळ आणि
मधुर अशा शब्दांनीं लिहिलेला असावा.
प्रत्येकास याप्रमाणें आपल्या घरच्या माण-
सांचा समाचार समजून, त्याच्या आठव-
णीनें त्यांच्या अंतःकरणांतिल ममता
सारखी राहिल. पत्रव्यवहारापासून मनु-
ष्यास सुखाची वृद्धि होते, आणि कितीएक
सर्वमान्य आणि कीर्तिकर गुण मनुष्य त्या-
पासून संपादितो.

आतां मित्रांची निवड आणि त्यांशीं
वागणूक, या संबंधानें चार शब्द लिहि-
ण्याचा आमचा इरादा आहे. प्रथमतः
मित्रत्व होण्यास दोन मोठ्या बलवत्तर
अडचणी आहेत—अगोदर खरा मित्र मि-
ळणें कठीण, आणि मिळाल्यास तो राखणें

(१३०)

तर त्यापेक्षांही कठीण. एकाद्या मनुष्याशीं आपली प्रथम ओळख पडते, आणि जिला पुढें वाढ लागून मित्रत्व हें फळ येतें, ती अगोदर कांहीं कारणामुळे पडते. आणि जे लोक आरंभींच आपणाला मित्र ह्मणून आपल्या पाठीवर थाप मारण्यास एकदम सरसावतात, त्यांच्या मैत्रीचा क्षय अल्पकाळांतच होतो. ह्मणून कोणी मनुष्य आपला जिवलग मित्र आहे असें समजून, त्यास आपले विचार आणि गुजगोष्टी कळविण्यापूर्वी फार चांगला पोक्त विचार केला पाहिजे. मित्र जोडण्याच्या वेळीं हें चांगलें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, त्याच्या संवयी, त्याची चालवर्तणूक, बोलण्याचालण्याची आणि विचारांची रीति, आपणांस लागवयाची आहे. ह्मणून गुणवानच

नुस्ते उपयोगी नाहींत, तर ज्यांच्या आंगीं अवगुणाचा लेश फारच थोडा आहे, असेच लोक मित्रत्वास योग्य आहेत. कितीएक लोक मित्रांवर फारच विश्वास ठेवितात, आणि म्हणतात कीं, ते कधींही निघून जाणार नाहींत, अगर बदलणार नाहींत. दुसरे कितीएक अनुभवशीरपणाच्या वाप्यानें सांगतात कीं, मित्रत्व हें केवळ नांवास मात्र आहे; पण पाहू गेलें असतां त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. आमच्या मते वस्तुतः दोन्ही गोष्टी खऱ्या नाहींत.

पुढें लिहिलेलीं वाक्यें फार खुबीदार आणि विचारार्ह आहेतः—“गोड माषणानें मित्र जोडतात; तसेंच आपण लोकांशीं ममतेनें बोललों असतां लोकही आपणांशीं ममतेनें बोलतील. सर्वांशीं

गोर्डी असावी, पण गुजगोष्ट सांगणें अगर
एकादी मसलत विचारणें ती हजारांतून
एकाद्यासच सांगावी अगर विचारावी.
जर आपणास मित्र मिळाळा नर प्रथम
त्याची कसोटी पहावी; एकाएकीच वि-
श्वास ठेवूं नये. कारण एकादा मनुष्य
स्वतःच्या हिताच्या प्रसंगास मात्र मित्रत्व
दाखवील; पण आपणावर एकादा प्रसंग
गुजरल्यास निघून जाईल. आपल्या
शत्रूपासून दूर रहावें आणि मित्राविषयीं
पूर्ण लक्ष ठेवावें. इमानी मित्र ज्यास
मिळाला, त्यास एका प्रकारचें द्रव्यच
अकल्पित सांपडलें असें समजलें पाहिजे.
रोग नाहीसे करणारा जसा वैद्य, तसा अंतः-
करणांतिल दुःखें आणि कुविचार दूर कर-
णारा प्रामाणिक मित्र होय. जुन्या

मित्रांस विसहं नये; कारणं नव्यांची त्यां-
 शीं बरोबरी होणार नाही. नवा मित्र
 हा नव्या मुरंव्याप्रमाणे आहे, तो जसा
 जसा अधिक मुरेल, तसतशी त्याची अधि-
 क मौज. पक्ष्यांना खडे मारले तर ते
 उडून जातात, त्या प्रमाणे मित्रांची निर्भ-
 र्त्सना केली तर मैत्री तुटेल. निर्भर्त्सना,
 गुजगोष्ट उघाडसि आणणे, गर्व आणि
 विश्वासघात, या आचरणांनी कोणीही मित्र
 म्हणून आपणास उरणार नाही.”

ज्या मित्राच्या योग्यतेविषयी आपला
 उत्तम प्रकारचा ग्रह झाला नाही, त्याची
 मैत्री दीर्घकाल राहणार नाही. ती यो-
 ग्यता कशी?—तर जेणेकरून त्याच्या
 मनातील विचार आपणांस खुद्दक, जसेत
 न धरण्यासारखे, असे वाटणार नाहीत. अम-

याद रहस्य आणि दीर्घकाल मित्रत्व, यांज-
मध्ये विरोध आहे. कारण “अति तेथे मातो!”

ज्या मनुष्याविषयी आपल्या मनांत पू-
ज्यबुद्धि नाही, त्यावर प्रीति करण्यालाही
आपलें मन घेणार नाही. अगोदर पूज्य-
बुद्धि आणि मागून प्रीति. मित्र मिळ-
ण्याला आणि त्याशी मैत्री सतत राहण्याला,
त्याचे गुण आणि योग्यता केवढी कां असे-
ना, त्याविषयी आपल्या मनांत लेशमात्रही
हेवा उत्पन्न होतां कामा नये. एक उत्तम
ग्रंथकार ह्मणतो कीं, “ज्या मनुष्याला,
आपल्या स्वतःपेक्षां आपला मित्र ज्यास्त
सुखी असल्यास तें आपणास अभिनंदनीय
आहे किंवा नाही, याविषयी शंका उत्पन्न
झाली, त्यास मैत्री म्हणजे काय पदार्थ आहे
हें अगदीं समजत नाही.”

आपणाला खरा मित्र मिळावा अशी इच्छा असल्यास, त्याची ज्या प्रकारे आपणाशीं वर्तणूक असावी अशी आपली इच्छा असते, त्याचप्रमाणे आपण त्याच्याशीं चागले पाहिजे. इंग्लंडांत कौपर ह्यणून जो उत्तम कावि होऊन गेला, त्यानें रचलेली “ मित्रत्व ” नामक जी कविता आहे, ती सगळी मुखोद्गत करण्याजोगी आहे. तींत अत्युत्तम जें पद्य आहे, त्याचें शब्दशः भाषांतर नव्हे, तर अर्थ घेऊन खाली लिहिलें आहे; तें असें—

मित्राची बहु आस ज्यास हृदयीं तैसे तदंगीं गुण ॥ जे जे वांछित ते अर्धीच सुजनें ध्यावे स्वयें आपण ॥ कीं व्हायास परस्परांमधिल त्या मैत्री-

प्रती पोषण ॥ सर्वाहो मनि-
जाणिजे दृढपणे कीं हें
असे कारण ॥ १ ॥

आपल्या मित्राच्या आंगीं जो उणेपणा
आहे तो त्यास दाखवून त्याबद्दल त्याची
कानउघडणी करणे हें जरी आपलें कर्तव्य-
कर्म आहे, तरी असें करणे फार भयंकर
आहे. तें फार नाजूक रीतीनें आणि
दयाद्रिबुद्धीनें केलें पाहिजे; परंतु असें
पावलोपावलीं करणे बरोबर नाहीं, हें खूब
लक्ष्यांत ठेवावें. तसेंच त्याचीं छिद्रे बाहेर
काडून त्यास वाग्बाण टांचणे हें तर फारच
अश्लाघ्य होय. ज्या कुटुंबांतिल माणसें
जेहमीं एकमेकांचें न्यूनत्व बाहेर काढण्यास
पाहतात, तीं सुखी असतील काय? खचीत

नसतील. तसेंच सत्यावर पूर्ण निष्ठा हीही मित्रत्वास फारच आवश्यक आहे, हें सांगणें नकोच.

थोडा ह्यणतां ह्यणतां हा लेख बराच लांबला. असो; पण शेवटीं आमची मनापामून इच्छा आहे कीं, आमच्या सर्व वाचकांस निर्लोभ आणि खरे मित्र मिळावे, आणि तसे त्यांस मिळण्यासाठीं त्यांनीं आप-
लें अंतःकरण नेहमीं शुद्ध राखण्याविषयींचीं संवय ठेवावी. झाडाला पाणी घालून त्याची जपून निगा ठेविल्याखेरीज तर तें लागवडीस येणार नाहींच; पण जर त्याची हवी तशी उत्तम रीतीची बगदास्त राहिली तर त्यास पुष्कळ वर्षेपर्यंत फळांची समृद्धि होईल.

भाग ३ रा.

अभ्यासाविषयीं.

अभ्यास करण्याचें काम सोंपें आहे असें सकृद्दर्शनीं वाटतें. आपणांस अभ्यास करण्याला जागा, पुस्तकें, व धडा नेमून दिलेला असला ह्मणजे मग आणखी काय पाहिजे ?—तर अभ्यास कसा करावा हें अगोदर माहित पाहिजे. आपणांला कोणत्याही प्रकारची काळजी, त्रास अथवा इतर मानसिक किंवा शारीर श्रम हे जरी नसले, तरी आपल्या अभ्यासांत अनेक प्रकारचें व्यत्यय येणारे आहेत; ते हे:— शरीरीं समाधान नसणें, चित्तवृत्ति ठिकाणीं नसणें, अभ्यासाचा अगदीं कंटाळा ये-

णें, तसेंच धैर्य—जे कोणतीही गोष्ट तडीस नेण्याचें साधन—तें नाहींसं होणें; अभ्यास करण्याच्या उत्तम मार्गाचें सर्वथैव अज्ञान असणें; बाभत्स आणि निरुपयोगी पुस्तकें वाचण्याकडे मनाचा कल जाणें. पण या सर्वापेक्षां आपला स्वाभाविक व पिढीजादा जवदस्त हितशत्रु जो आळस तो; इत्यादि आणखीही पुष्कळ आहेत. आणि आपण मनांत ही पक्की गांठच घालून ठेविली पाहिजे कीं, कोणालाही कांहींना कांहीं तरी अंतर्शील्य व्यत्यय आल्यावांचून एकसारखें सतत कोणतेंच काम करतां येणार नाहीं. संसारभार वाहणाऱ्या मनुष्याला जर आठवड्यांतून पराकाष्ठा दोनच तास निश्चितपणा मिळाला तर फार झालें. असो; तर मुख्य गोष्ट ही कीं, कर्तव्यकार्मापासून मन

जर दुसरीकडे उडालें, तर लागलीच त्याची त्यासच उपराति होऊन तें त्याच कामाकडे पुनः वळेल, अशा प्रकारें त्यास आपल्या अंकित ठेवण्याची शक्ति आपण आंगी आणिली पाहिजे. - जोंपर्यंत ही शक्ति आंगी आली नाही, तोंपर्यंत कोणताही उद्योग आपणांला निर्वेधपणें करितां येणार नाही. पण जसजशी ती शक्ति आपल्या आंगीं येत जाईल, तसतशा सर्व प्रकारच्या अडचणी दूर होऊन आपलीं कामें यथास्थित चालतील.

असो; आतां अभ्यास कसा करावा याचें दिक्प्रश्न होण्याकारितां कांहीं नियम पुढें दाखल करितों. हे नियम यथानुक्रमच असतील असें ह्मणेंवत नाही, तरी ते सर्व खरोखर उपयोगाचे असून त्यांच-

(१४१)

रून बहुतेक निर्वाह होईल अशी खातरी आहे.

(१) दररोज किती तासपर्यंत आभ्यास करावा याविषयी:—हा नियम सर्वाविषयी एकसारखा करितां येणार नाही. प्रत्येकाचें, त्याच्या त्याच्या प्रकृतीच्या प्रमाणानें, हें मान अधिक उणें असलेंच पाहिजे. ज्याची बुद्धि तीव्र नाही, स्थिर चालणारी आहे, त्याला पुष्कळ वेळ अभ्यास केला पाहिजे, आणि त्याच्यांनं तो तसा करवेल. हें असो, पण आमच्या मतें, पुष्कळ वेळपर्यंत सरासरी लक्ष्य देऊन अभ्यास करण्यापेक्षा थोडाच वेळ कठी मेहनत घेऊन व अगदीं पूर्णपणें लक्ष्य देऊन तो करणें हें हजारपटीनें ज्यास्त श्रेयस्कर आहे. जो कोणी दररो-

ज सहा तासपर्यंत चांगली मेहनत घेऊन अभ्यास करील, तो निःसंशय चांगला विद्वान् होईल. पण पुनः एकाहो—तो अभ्यास असा पाहिजे कीं, तेवढ्या वेळांत मनुष्याने आपल्या मनाच्या एकाग्रतेची आणि बुद्धीची पराकाष्ठाच करून सोडिली पाहिजे. चित्ताचे इतर सर्व व्यापार सुटून तें अभ्यासाच्याच ठिकाणी बांधून ठेवल्याप्रमाणें राहिलें पाहिजे; आणि ज्याप्रमाणें किरणांपासून अग्नि उत्पन्न करण्याकरितां ते कांचेच्या फोकसामध्ये* एकत्र वळवावे लागतात, त्याप्रमाणें अंतःकरणांतील सर्व विचार अभ्यासरूप फोकसामध्ये वळवून एकमय केले पाहिजेत. होईल तितका अभ्यास पहांटेस व

* हा रसायनशास्त्रांतील इंद्रजी शब्द आहे; याचा अर्थ किरण एकत्र करण्याचें स्थान.

सकार्ळीं करणें चांगलें; कारण त्या वेळेस अंतःकरण प्रसन्न आणि स्थिर असतें. कर्म-पुकीकरितां किंवा विश्रांतीकरितां किरकोळ इकडचीं तिकडचीं पुस्तकें वगैरे वाचणें ह्यणजे अभ्यास झाला असें नव्हे हो पण ! त्याचें नांव अभ्यास नव्हे.

(२) अभ्यास करीत असतां आपल्या शरीराची स्थिति कशी असावी याविषयी— कितीएक लोक लहानपणापासून बळकट आणि सपाट मेज किंवा पेटी पुढें ठेवून बसून अभ्यास करण्याची संवय लावून घेतात; ही सर्वथैव वाईट. कारण या योगानें जसजसा मनुष्य वयांत येतो, तसतसा खांदा आणि कंबरचा खुवा यांमधला त्याच्या शरीराचा भाग अशक्त होतो; व तेणेंकरून त्याच्या कंबरेंस पांग निघतें, आणि तरुण असूनही

तो ह्यातारा वनून जातो ! विद्वान् लोकांपै-
 कीं थोड्यांसच ताठ चालतां अगर बसतां
 येतें. उभें राहून अभ्यास करण्याची रात
 खरोखर सर्वांत ग्राह्य आहे; मात्र तिचा
 अगदीं प्रथमपासून राबता ठेविला पाहिजे.
 लिहिणें, भाषेचा अभ्यास, व बहुतकरून
 सर्व प्रकारचें गणित, हे विषय शिकत अस-
 तां एकच जागा धरून राहिलें पाहिजे.
 अभ्यास कांहीं वेळ बसून व कांहीं वेळ उभें
 राहून केल्यासही कांहीं हरकत नाही; पण
 उभें राहून करावा तेवढा चांगला. कारण
 बसण्याचीच फार संवय ठेविली तर जों जों
 वय ज्यास्त होत जातें तों तों मनुष्यास तीच
 संवय एकसारखी लागून जाते; आणि त्या-
 च्यानें मग पुस्तक घेऊन मुळीं उभें राहवत
 नाही; ह्मणून होईल तितका उभें राहण्या-

(१४५)

चा सराव असावा. वाचणें, पाठ करणें वगैरेला तर हें फारच चांगलें.

आपलें मेज किंवा ज्यावर लिहावयाचें वगैरे असेल तें इतकें उंच असावें कीं, आपणास खालीं वांकणें पडूं नये. नाही तर, वांकून वांकून खालीं एकसारखें पाहिल्यानें डोळ्यांस अपाय होईल. आणखी, अभ्यास दिवसासच होईल तितका करण्याविषयी सर्वांनीं झटावें, हें चांगलें. तें केलून रात्री फार जाग्रण न पडून डोळ्यांस ताटकळ व थ्रम होणार नाहीत. ज्यांचे डोळे अधू असतील त्यांनीं त्यांवर दिव्याची झकाकी न पडूं देण्याविषयी जपावें; आणि रात्री निजावयाचे वेळीं व पहाटेस उठण्याचे वेळीं त्यांना थंड पाणी लावीत जावें. या कामास अगदीं विसरूं नये. तक्याशीं किंवा भिती-

तो ह्यातारा वनून जातो ! विद्वान् लोकांपै-
 कीं थोड्यांसच ताठ चालतां अगर बसतां
 येतें. उभें राहून अभ्यास करण्याची रात
 खरोखर सर्वांत ग्राह्य आहे; मात्र तिचा
 अगदीं प्रथमपासून रावता ठेविला पाहिजे.
 लिहिणें, भाषेचा अभ्यास, व बहुतकरून
 सर्व प्रकारचें गणित, हे विषय शिकत अस-
 तां एकच जागा धरून राहिलें पाहिजे.
 अभ्यास कांहीं वेळ बसून व कांहीं वेळ उभें
 राहून केल्यासही कांहीं हरकत नाहीं; पण
 उभें राहून करावा तेवढा चांगला. कारण
 बसण्याचीच फार संवय ठेविली तर जों जों
 वय ज्यास्त होत जातें तों.तों मनुष्यास तीच
 संवय एकसारखी लागून जाते; आणि त्या-
 च्यानें मग पुस्तक घेऊन मुळीं उभें राहवत
 नाहीं; ह्मणून हींइल तितका उभें राहण्या-

चा सराव असावा. वाचणें, पाठ करणें वगैरेला तर हें फारच चांगलें.

आपलें मेज किंवा ज्यावर लिहावयाचें वगैरे असेल तें इतकें उंच असावें कीं, आपणास खालीं वांकणें पडूं नये. नाही तर, वांकून वांकून खालीं एकसारखें पाहिल्यानें डोळ्यांस अपाय होईल. आणखी, अभ्यास दिवसासच होईल तितका करण्याविषयी सर्वांनीं झटवें, हें चांगलें. तें केलून रात्रीं फार जाग्रण न पडून डोळ्यांस ताटकळ व थम होणार नाहीत. ज्यांचे डोळे अधू असतील त्यांनीं त्यांवर दिव्याची झकाकी न पडूं, देण्याविषयीं जपावें; आणि रात्रीं निजावयाचे वेळीं व पहांटेस उठण्याचे वेळीं त्यांना थंड पाणी लावीत जावें. या कामास अगदीं विसरूं नये. तक्याशीं किंवा भिती-

शीं टेंकून अथवा अंतरुणावर पडून अभ्यास करणें तर फारच वाईट. एक तर, शरीर अशानें दिलें पडतें; व दुसरें, निद्रा, सुस्ती, आणि मांघ हीं मनुष्यास लवकर आपल्या फेऱ्यांत आणतात. असो; तर अभ्यास करीत असतां शरीराची स्थिति होईल तितकी अगदीं नेटकी असावी, वांकडीतिकडी असतां कामा नये, येवढ्या मुख्य गोष्टीकडे सर्वांनीं चांगलें लक्ष्य पुरवावें. आणि ज्यामध्ये मनाचे सर्व व्यापार चालावयाचे, तें शरीर, आळस किंवा निद्रा न येईल इत्क्या रीतीनें सुट्टेही पण असावें. अभ्यास करण्याच्या वेळीं आंगावरील कपडे दिले असावे, तंग उपयोगाचे नाहींत.

(३) कोणताही अभ्यास करणें तो पूर्ण करून सोडावा, अर्धाकिच्चा टाकूं नये.—अ-

भ्यास करणें आणि एकादा देश जिंकणें
ह्या गोष्टी एकसारख्याच आहेत. कोणी वि-
जयी पुरुष एकाद्या देशावर स्वारी करून-
तो पुरतेपणीं जिंकून आपल्या हातांत आ-
णिल, तर त्याला हा देश जिंकल्यावर दुसरा,
असे एकामागून एक तेव्हांच जिंकण्यास
सांपडतील. पण तोच जर एके ठिकाणीं
एक किल्ला सर करण्याचें, दुसरे ठिकाणीं
एक शिबंदी हस्तगत करण्याचें, वगैरे राहूं
देईल, तर तो पुढें गेला कीं नाहीं तोंच
त्याच्या मागे शत्रूचें सैन्य कायमचें कायमच
राहून त्याला तीं सर्व ठिकाणें पुनः जिंकून
घेणें भाग पडेल. त्याचप्रमाणें जो विषय आ-
पण हातीं घेतों, तो पुरा न करितां जर
अर्धाकच्चा ठेविला, तर शेवटीं त्यापासून
कांहीं निष्पन्न न होऊन आपली मेहनत

(१४८)

व्यर्थ जाईल, व आपणांस तो पुनः पहिल्यापासून चांगला शिकल्याखेरीज अवगत होणार नाही.

कोणताही अभ्यास सरासरी व वरवर केल्याने मनुष्यास नेहमीं चार लोकांत खालीं मान घालावी लागते, व त्याच्या आंगांत कोहीच गुण नाही असा लोकांचा ग्रह होतो. याजकरितां जो अभ्यास करणें तो जर पूर्ण केला तरच तो त्या करणाऱ्यास सुखावह आणि आनंददायक होईल. आतां हें खरें कीं, प्रथमतः त्यामध्ये त्याची गति सावकाश होईल; परंतु परिणामी त्याचा फायदाच होईल. कोणी एक गृहस्थ मूळचा चलाख बुद्धीचा, पण कोणताही अभ्यास पूर्ण न करितां सतरा डगरींवर हात ठेवणारा असा होता. तो एके दिवशीं मडळींत

बसला असतां गोष्टी निघतां निघतां ह्यणतो,
“ होय, मनुस्मृतींतही असैच वचन आहे,
नव्हे काय ? ” हे शब्द एका मार्मिक श्रोत्या-
च्या कानीं पडतांच तो त्यास हटकून ह्यण-
तो, “ काय ह्यणतां ? माझ्या तर ऐकण्यांत
किंवा पाहण्यांत अशा गोष्टीबद्दल मनुस्मृती-
त कोठें कांहीं वचन नाही; दुसरें कोठ अ-
सलें तर नकळे ! ” आतां पूर्वोक्त गृहस्थ
अंमळ चपापून गुटमळतो, आणि इकडेति-
कडे पाहून हळूच म्हणतो, “ मी चुकलों
असेन कदाचित्, कारण तो ग्रंथ पाहिल्यास
मला आज वरेच दिवस झाले; तथापि
अशा प्रकारचा त्या ग्रंथकाराचा रोंख अ-
सावा असं वाटतें. ” आतां पहा वरें, या
मनुष्याची योग्यता तेंच असणाऱ्या सर्व
मनुष्यांच्या मनांतून या संबंधानें उतरून

त्याचेंही मन खट झालें नाहीं काय? तात्पर्य-
हेंच कों, जें करणें तें थोडेंच झालेलें पतक-
रेल, पण अपूर्ण राहिलेलें कांहींच उपयो-
गाचें नाहीं. एकच धडा किंवा एकच पु-
स्तक चांगलें शिकल्याचें श्रेय, दहा धडे
किंवा दहा पुस्तकें अर्धांमुर्धी शिकल्यापेक्षां
खचीत जास्त आहे.

जेव्हां आपल्या मनांत एकादा विषय
शिकावयाचा असेल, किंवा एकाद्या शंकेची
विवृत्ति करून घ्यावयाची असेल, तेव्हां ती
गोष्ट आपणांला अगदीं पूर्णपणें अवगत झा-
ल्यावांचून तिचा पिच्छा सोडूं नये. त्या गोष्टी-
च्या सर्व अवयवांचा सविस्तर विचार करा-
वा. ती कोणकोणत्या निराळ्या रीतींनीं
व्यक्त करून दाखवितां येईल, व त्या सर्वांत
उत्तम व थोडक्यांत अशी कोणता रीत,

ती शोधून काढण्याचा यत्न करावा. तीच गोष्ट जर होईल तितकी सविस्तर सांगावयाची इच्छा असेल, तर तिजबद्दल अनेक ग्रंथ बुंडाळावे, ह्यणजे कितीएक ग्रंथांतून अशी कांहीं माहिती मिळेल की, जी आपणांस पूर्वी कधीच कदाचित् मिळाली नसेल.

याप्रमाणें अभ्यास करून प्रत्येक विषय पुरता आपल्या स्वाधीन करून घेत गेल्यानें, आपण शिकलेल्या पुस्तकांची संख्या अर्थात् कमी होईल हें खरें; पणु उपयुक्त ज्ञानामध्यें आपली गति खास त्वरित होईल. ज्या विषयाचा अभ्यास आपण करितों, तो जर आपल्या मनांत पूर्णपणें न ठसेल, तर मन अस्थिर होऊन सर्वत्र घोंटाळा होईल; आणि असा अभ्यास करणारा

(१५२)

कंधीं कोणी पंडित तर होणार नाहीच,
पण व्यर्थ पांडित्याचा डौल घालणारा मात्र
बनेलं !

(४) सक्त मेहनत घेऊन अभ्यास कर-
ण्याची संवय पाहिजे. —एका मनुष्याला
ज्या विषयाचा अभ्यास जड जातो, त्याचा-
च अभ्यास दुसऱ्याला हलका जातो; इत-
केंच केवळ नाही, तर जो विषय आपणांस
आज स्वल्प वाटतो, तोच उद्यां कदाचित्
अतिशय कंटाळवाणा वाटेल. कां तर,
चितवृत्ति ठिकाणी ठेवण्याचें काम फार
कठीण आहे ह्मणून. आपलें मन सर्वेश
सारखें आपल्या हुकमांत अगेल तर, आज
आपली प्रकृति अमुरु एक तऱ्हेची असून
अभ्यास करणें आपणांस जितकें सुखावह
वाटव आहे, तितकेंच, ज्या ज्या दिवशीं

प्रकृतीचें मान आजच्या प्रमाणेंच असेल, त्या त्या दिवशींही तें सुखावह वाटेल यांत संशय नाही. परंतु या गोष्टीची ज्यांनीं ज्यांनीं ह्मणून प्रचीत पाहिली आहे, त्या सर्वांची अशी खातरी होऊन चुकली आहे कीं, वसंतऋतूमध्ये, ज्या वेळेस चोहोंकडे हवा वगैरे आनंददायक असून, जिकडे तिकडे सर्व रमणीय दिसते,—इतकें कीं, जणू काय बाहेरील सर्व सृष्टीचा देखावा आपणांस मनोरंजनाकरितां येण्यास आमंत्रणच देत आहे कीं काय !—आणि ज्या वेळेस अभ्यासाचा तिरस्कार येऊन त्याचे नियम मोडण्यास एका पांशवर उभाच, अशी मनुष्याची दृग्स्थिति होते, — त्या वेळेपेक्षां, हिवाळ्यांत अतिशय गारठ्याच्या दिवशीं, ज्या वेळेस समुद्रावर तुफान

(१५४)

होऊन बाहेर पाऊल सुद्धां टाकण्यास मन घेत नाहीं, अशा वेळेस स्थिर मनानें अभ्यास करणें फार सोपें पडतें. ह्यणून जेव्हां ब्राह्म्य सृष्टींतलि एकही पदार्थ मनास रुचत नाहीं, शरीरही किंबहुना गळाठलें असतें, तेव्हांच अभ्यास पुष्कळ होईल असा अजमास केला पाहिजे. असल्या प्रसर्गी बाहेर जाऊन वारा पिण्यास मनास इच्छा होणार नाहीं. मन स्वाधीन ठेवण्याच्या शक्तीचा येवढा मोठा प्रभाव आहे कीं, ईश्वरेच्छेनें कितीएक लोकांस नेत्रेन्द्रियाच्या अद्भुत सौख्याची हानि झाल्यानें, आपलें मन आपल्या ताव्यांत राखण्याची जी पुष्कळ शक्ति येते, तिजबद्दल त्यांस, त्यांच्या दृष्टिचातुर्याच्या उणेपणामुळे, रमणीय आणि आनंदोत्साहदायक वस्तूंच्या दर्शनाच्या

(१५५)

सुखाचा जो अभाव होतो, तोही पतकरतो !

अभ्यासाचा विषय कसाही असो, तो रुक्ष, त्रासदायक आणि कठीण वाटणारा असा जरी असला, तरी सख्त मेहनत घेऊन तो पुरा केल्याखेरीज गत्यंतरच नाही.

“अमुक मनुष्याला लहानपणी पगारी विद्यार्थ्याची जागा नव्हती, किंवा एकाद्या विषयांत तो मोठा हुशार होता असेंही कांहीं नव्हतें; पण आतां पहा कीं हो काय त्याची चोहोंकडे वाहवा झाली आहे ती ! ” अशा प्रकारच्या पुष्कळ गोष्टी आपण ऐकतो. पण आपण एक गोष्ट लक्षांत आणली. पाहिजे कीं, कठीण, त्रासदायक आणि रुक्ष अशा विषयांचा अभ्यास त्यानें कितीएक दिवस सतत दरसफोड करून केल्याशिवाय त्याचें नांव

(१५६)

विद्वानांच्या पंक्तीत खास आले नसेल.
पूर्वव्यांत कदाचित् त्याने तसे केले नसेल,
पण जेव्हां त्याने ते हाती धरले असेल.
तेव्हां ते त्यास फारच जड गेले असेल;
परंतु हे करणे त्यास आवश्यक असून त्याने.
ते केल्यावरूनच त्याचा हा अजितकाळ
आला असेल हे खचित.

आणखी याच सदराखाली आम्ही
असे सांगतो की, 'संख्यत' मेहनत घेऊन
अभ्यास करणे, आणि खोल विचार
करणे हे ज्यास आंगवळणी पडेल, तो
मनुष्य, अमुक विषयाचा अभ्यास करून
काय उपयोग ? अशी विनाकारण हांकाटी
कधी करणार नाही. ज्या विषयाचा
अभ्यास करून आम्हांस पुढे कांहींच उप-
योग होण्यासारखा नाही, अशा प्रकारच्या

विषयांवर व्यर्थ मेहनत आमच्याकडून
करवितात, असे उद्गार किती मुलांच्या
तांडांतून निघतात बरे ? एकत्रला व्यापारांत
शिरावयाचें आहे, तर त्यास संस्कृत आणि
फारशी ह्या भाषा शिकण्यांत वर्षेगणती
मेहनत घेऊन काय करावयाचें आहे ?
दुसरा एकजण वैद्यकी करणार, तर त्या-
ला त्रिकोणमितीवर महिन्यांचे महिने श्रम
करून काय उपयोग ? हजारोंजणांची एकच
हांकाटी ऐकू येते की, ज्या गोष्टींचे आम्हांस
आजन्म काम पडणार नाही, अशा गोष्टी,
शिकण्याचे विषय ह्याणून आम्हांस बळेंच
शिकवावयास लावतात, इतके आमचे शि-
क्षक आपल्या कर्तव्यज्ञानांत निपुण आहेत !
अशा प्रकारची कुरकुर करणाऱ्या लोकांस
विद्याभ्यासाचा काय हेतु आहे, हें मुळींच

(१५८)

समजत नाही. विद्याभ्यासाचा मुख्य हेतु हाच की, त्याच्या योगाने मन *सुशिशित व्हावे. घटकाभर आपण असेच घेऊं की, आपण जो हल्लीं अभ्यास करितों तो फार कठीण व त्रासदायक असून त्याचा आपणांस पुढें कधीं उपयोग घडण्याचाही बिलकुल संभव नाही. चिंता नाही; तसेंच कां असेना? परंतु ह्या वेळेस जर आपण वरच्या प्रकारचा अभ्यास हातीं धरून पार करितांना आपलें मन विथरूं दिलें नाही, तर आपणांस पुढें अमुक काम करावयाचें व अमुक काम न करावयाचें असलें, तर ती मर्यादा उल्लंघून आपलें मन-

---

*पहिल्या भागांत विद्याभ्यासाचे हेतु सांगतांना वरील गोष्ट मुख्य आहे, असें सांगितलेंच आहे.

जाणार नाही; हवें त्या वेळीं हवें तसें आपल्या अटोक्यांत राहिल.

कल्पना करूं कीं, आज कोणी मनुष्य भूमितीचा अभ्यास करीत आहे, परंतु त्याच्या पाठीमागे अनेक प्रकारचीं इतकीं लचांडें आहेत कीं, त्याच्या ध्यानांत एकही सिद्धांत न राहतां तो ते सर्व विसरून जाऊन बहुतकरून त्या पुस्तकाच्या नांवाशिवाय त्यास पुढें कशाची ओळखही राहणार नाही. मग ही येवढी कपाळकूट करून त्याला काय करावयाचें आहे? असा कोणी आक्षेप घेईल तर, महाविख्यात प्लेटो* आपले दुसरे मोठमोठे विद्वान, ज्यांनीं या विषयाचा अभ्यास केला, त्या सर्वांचा याच्या उपयो-

---

*हा ग्रीस देशामध्ये मोठा विद्वान् होऊन गेला. हा भूमितींत मोठा निष्णात होना.

गाविषयीं जो सिद्धांत झाला आहे कीं,
“ याच्या योगानें अंतःकरण सहज होतें,
आणि कोणत्याही गोष्टीविषयीं योग्य, खोल,
आणि टापटिपीनें विचार करण्याची शक्ति
येते,” त्यावरून वरील प्रकारच्या शंकेस
जागा राहणार नाही. भूगोलविद्या आणि
कालक्रम यांचा अभ्यास प्रथमच नको;
पण पुढें लवकरच पाहिजे. कारण कीं,
तत्त्वशास्त्राच्या सर्व शाखांची ‘पुरी माहिती
होण्यास, तसेंच इतिहासांतोल गोष्टींचें
विनच्छा अनुमान करण्यास, आणि बुद्धि-
मान् लोकांनीं रचलेल्या ग्रंथांतून ज्या
अनेक संबंधांच्या गोष्टी सांगितल्या अस-
तात, त्यांचा पडताळा पाहण्यास, हीं
फारच उपयोगी आहेत. तत्त्वशास्त्राच्या
अभ्यासानें तर मनुष्यास सृष्टीचें अंतर्बोध्य

ज्ञान होऊन इहलोकींच्या घडामोडींची मोठीशी बिशाद न वाटून त्याच्या विचारांची मजल थेट जगत्कर्त्यापर्यंत पोहोचते. तसेच, इतिहासाचा केवढा उपयोग आहे वरें ! त्यांत “ विषय बहुत असतात; परंतु त्या सर्वांत, मनुष्यांचीं मनें कसकशीं विकास पावत व अधिकाधिक ज्ञानसंपन्न होत गेलीं, त्यांमध्ये विद्या कशी उत्पन्न झाली, व तिची वृद्धि कशी होत गेली, कलाकौशल्यें कशीं उद्भवलीं व कशीं सुधारत गेलीं, विद्येस व कलांस कधीं कधीं उत्कर्षकाल व कधीं कधीं ऱ्हासकाल कसे आले, इत्यादि गोष्टींची हकीकत फारच उपयोगी व चमत्कारिक आहे.”* असो; तर अशा प्रत्येक गोष्टीविषयीं सांगू

---

* ‘ रासेलस् ’ चें भाषांतर.

लागल्यास फारच विस्तार होईल. ह्यून एथें येवढेंच सांगणें पुरे आहे कीं, कोणत्याही विषयाचा अभ्यास असो, तो मनुष्यास हितावह आहे एवढेंच नाही, तर त्यावांचून त्यास खरें महत्व प्राप्त होणार नाही, आणि त्याच्या अंतःकरणांतील कुविचार जाऊन तें निर्मळ आरशाप्रमाणें स्वच्छ होणार नाही.

आपणाला हल्लीं काळाची अनुकूलता दिसत नाही, तर आपणास उरस्फोड करून अभ्यास करण्याचा तरी काय उपयोग ? अशी कोणी आपल्या मनाची समजूत करील, तर तो आपला आपणच नाश करून घेणें होय. साधारण लोकांच्या बोलण्यावरून आपणाला ही भुरळ पडते कीं, मनुष्य हा प्रसंगानें ऊर्जित दशेस

येतो. एकाद्या वेळीं अनकूल दशा याव-
याची असली म्हणजे त्यास उद्योग करणें
जरूर पडून त्यांत त्यास साह्य मिळतें, आणि
याप्रमाणें एकदा त्यास दैवानें हातीं धरिलें,
म्हणजे चोहोंकडे हळू हळू त्याची ख्याति
होऊं लागते. आतां इतकें मात्र खरें कीं,
मनुष्य हा स्वभावतः आणि कृतीनें फार
आळशी आहे, आणि त्याचा तो आळशी-
पणा दवडण्यास व त्याच्यांतली योग्यता
प्रकट करण्यास त्यास चांगलें उत्तेजन मिळालें
पाहिजे व तसे प्रसंगही त्याला आले पाहि-
जेत. पण आपणांला असेंही आढळतें
कीं, पुष्कळ लोकांच्या हातून जन्मभर
कांहींच झालेलें नाही ! तर अशा लोकांस
कसलेही प्रसंग आले असते म्हणून त्यांच्या
हातून काय व्हावयाचें होतें ? असो, तर

ज्याप्रमाणें 'एथला चवरंग तैयें उचलून ठेवितां येईल,' हें म्हणणें कांहीं विलक्षण नाही, कारण तसें होण्याचें अगदीं अशक्य नाही, त्याप्रमाणेंच अगदीं यथायोग्य रीतीनें, किंबहुना तितक्याच सत्यतेनें, असेंही म्हणण्यास काय हरकत आहे कीं, प्रसंग आणि दैवयोग हे मनुष्यास उजेडांत आणीत नाहीत, तर मनुष्यच सर्व योग आणि प्रसंग जगांत आणितो ! ज्ञान् मिल्टनाविषयींच विचार करूं. त्याला मोठेपणा पावण्यास कोणता दैवयोग किंवा प्रसंग कारण झाला ? त्याच्याचसारखे जर कोणी दृष्टिसौख्यास मुकल्या कारणानें, सर्व जग ज्यांस असून नसून सारखेंच, असे दुःखी लोक, थोडेसे गाण्याचे चुटके गाऊन आणि पाठ्या त्रिणून उदरनिर्वाह करिते, तर आमच्या स्थितींत

(१६५)

आह्मीं हें पुष्कळ केलें, असें त्यांस वाटलें असतें. परंतु मिल्टनानें सर्व जगामध्ये आपल्या कीर्तीचा झेंडा उभारिला ! पण लोक विनाकारण हांका मारितात कीं, 'आम्हांस दैव अनुकूल नाहीं, कोणाचें साध्य नाहीं, मग काय करावें ? ' काय करावें ! तर याबद्दल खालीं चांगला खरमरीत आणि निर्भोडपणाचा लेख आहे तो पहावा, ह्यणजे आपल्या असल्या आळसाच्या आणि बेवकूबपणाच्या उद्गारांस जागा राहणार नाहीं.

“ जर मनुष्याला अभ्यास करण्याची खरोखर आवड आणि ज्ञानप्राप्तीची वास्तविक आस्था असेल, तर त्याला, दुर्धर प्रसंग किंवा मनस्वी दुखणें हीं खेरीज करून, अभ्यास करून विद्या संपादण्यास बहुतकरून

कोणतीही अडचण येणार नाही. म्हणून जेव्हां लोक, आम्हांला अभ्यास करण्यास वेळ नाही, साधनें नाहींत, अशा प्रकारची रिकामी वाचाळपंचविशी चालवितात, तेव्हां त्यांत इतकेंच समजावयाचें कीं, त्यांना अभ्यासाविरहित दुसऱ्या कोणत्या तरी गोष्टीचा नाद लागला असावा, किंवा त्यांच्यांत विद्यार्थीपणाचें पाणीच नाही, दुसरें काय ? दुसरे लोक मेहनतीनें अभ्यास करून विद्वान् झालेले पाहून त्यांविषयीं ते प्रशंसा व आश्चर्य करितील; परंतु त्यांच्या स्वतःविषयीं जर म्हणाल तर त्यांच्या मुखांतोल उद्गार असे निघतातः—“ आम्हांला ही येवढी जिवापरती मेहनतही होत नाही, आणि तो पंडितपणाचा वाणाही आम्हांला नको ! ” आतां या बहुतेक

(१६७)

गोष्ठीचें बीज पाहूं गेलें तर आळस आणि धैर्याचा कोतेपणा यांंहून दुसरें कांहीं नाहीं. एक मनुष्य, 'मीं असुक विषयाचा अभ्यास केला असता तर बरें होतें; दूर, तें राहूं द्या; पण आतां पुढें कोणता अभ्यास चालवावा', अशा विचारांत जों दिवस घालवितो आहे, इतक्यांत दुसरा मनुष्य तो विषय संपवूनही टाकितो ! निश्चयी आणि हिंमतदार मनुष्याच्या, आणि भित्त्या, क्षणिक बुद्धीच्या आणि आळशी मनुष्याच्या कृतीमध्ये येवढा मोठां फरक दिसतो. आणखी या दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांची एक वाईट गोष्ट अशी असते कीं, त्यांच्याशीं जर कोणीं वादविवाद केला, आणि तुम्ही आचरतां हा मार्ग चांगला नाहीं, असें म्हटलें, तर या गोष्टीचा त्यांस लाग

लाच पश्चात्ताप होतो खरा; पण आळसानें जोंपर्यंत उचल केली नाही, तोंपर्यंत मात्र या उपदेशाचा अंमल त्यांवर असतो ! तर अशा लोकांचा जो अनुयायी होईल तो कितीही वर्षे वांचला तरी अल्पायुषीच समजला *पाहिजे. कारण तो तीस वर्षांचा झाला काय, आणि चाळीस वर्षांचा

---

* या गोष्टीचें स्पष्टीकरण करण्यास एके ठिकाणीं एक चांगलें इंग्रजी वाक्य आहे, त्याचा सारांश पुढें देतोः—“दीर्घायुष्य किंवा अल्पायुष्य म्हणजे मनुष्याचें पुष्कळ किंवा थोडे दिवस वांचणें नव्हे, तर ज्याप्रमाणें तो आपल्या आयुष्याचा उपयोग करितो, त्या उपयोगाचा चांगला किंवा वाईट प्रकार होय.”

(१६९)

झाला काय, वयानें कितीही मोठा झाला तरी त्याचा जो 'ओ ना मा' चा पाठ असतो तोच असतो ! त्याहून ज्यास्त म्हणून त्याच्यानें कांहींच होत नाही. तो पन्नास वर्षांचा होण्यापूर्वीच त्याच्या न्हास-कालास प्रारंभ होतो. साठ वर्षांचा झाला की, त्यास सर्व लोक कस्पटांप्रमाणें मानूं लागतात, व त्याचा कंटाळा करितात. आणि सत्तर वर्षांपर्यंत वांचण्याइतकें जर दुर्दैव त्याच्या पदरीं असलें, तर न जाणो एकादा मनुष्य असंही म्हणेल की, ही स्वारी आतां परलोकवारी केव्हां होई-ल कोण जाणे !

(५) सर्वोनीं हें चांगलें लक्षांत ठेविलें पाहिजे की, विद्या संपादण्यामध्ये यश श्राणि विद्यार्थ्यांच्या आंगीं टापटीप येण्यास,

त्याने सतत उद्योग तर केला पाहिजेच; षण त्याशिवाय, झालेल्या अध्ययनाची पुनरावृत्तिही धारंवार करणे त्यास जरूर आहे.—स्मरणशक्तीविषयीं आर्ह्यीं पूर्वी थोडासा उल्लेख* केलाच आहे. आतां कितीएक विषयांचा अभ्यास करितांना तिचा उपयोग कसा होतो, याविषयीं दोन शब्द बोलण्याचा आमचा हेतु आहे. आपण एकादा विचार अथवा अनेक विचारांची श्रंथि आपल्या मनांतून घालविण्यास प्रयत्न केला असतां तो अगदीं निष्फल होतो, याचा बहुतेकांस अनुभव असेलच. आतां याच्याच उलट, एकाद्या गोष्टीचे स्मरण किंवा तिचा विचार करण्याचा आपण यत्न केला असतां, जितका

जितका तो ज्यास्त करावा, तितका तितका आपणांस त्या गोष्टीचा ज्यास्त विसर पडतो, हेही सर्वांच्या अनुभवास आल्या-वांचून राहिलें नसेल. याचें कारण काय ? तर स्मरणशक्तीला स्वातंत्र्य आवडतें, दायांत राहणें अगदीं आवडत नाहीं. म्हणून स्मरणशक्तीचा अवरोध करून तिला क्षीण बन करितां पुष्टीकरण देत असावे, हाच उत्तम आणि हिताचा मार्ग होय. स्वेच्छे-नें वर्तणूक करण्याची तिला फार हीस असते. लहान मुलें संस्कृत भाषेचे किती-एक श्लोक दुसरा कोणी पाठ करीत असतां तेच नुसते ऐकून ऐकून सहजरीत्या पाठ म्हणून दाखवितात, याचा बहुतांस अनुभव आहेच.

एकाद्या ग्रंथकाराचा भाषापद्धति ध्या-

नांत ठेवण्यांत ज्या कितीएकांस आजपर्यंत
मिद्धि प्राप्त झाली आहे, त्यांनीं बहुतकरून
जी गोष्ट ध्यानांत ठेवण्याची ती पुनः पुनः
वाचूनच आपलें कार्य करून घेतलें आहे.
उदाहरणार्थ, व्याकरण हें पाठ करितांना
एकदमच पुष्कळ वेळ त्यावर विचार करून
कांहीं उपयोग नाही. तर फक्त तें शिकत
असतां तिकडे पूर्ण लक्ष्य देऊन एकेक
नियम पुनः पुनः घोकला पाहिजे.
पाठ करणें तें इतकें मोठ्यानें केलें पाहिजे
कीं, नेत्रद्वाराप्रमाणेंच कर्णद्वाराही मनांत
त्याचा प्रवेश व्हावा. नंतर पुस्तक मिटून
तें सर्व कागदावर लिहावें. या रीतीनें
दोळ्यांचा आणि कानांचा उपयोग होऊन
कागदावर लिहिल्याकारणानें प्रत्येक शब्द,
त्यांतील अक्षरें, आणि त्यांचा उच्चार,

याचाही विचार करण्यास सांपडतो. असें
करण्याला प्रथम फार वेळ लागेल खरा;
परंतु ह्या रीतीनें जें होईल तें चांगलें
फलदायक होईल, कच्चें राहणार नाहीं.
आणि असें झाल्यानें पुढें व्यासंग चाल-
विण्यास आपणांस धैर्य घेऊन त्यांत जरी
कितीएक विघ्नें आलीं, तरी त्यांची दर्द
आपणांला वाटणार नाहीं.

व्याकरण पाठ करितांना, त्यांत किती-
एक शब्दांचें आणि गोष्टींचें साम्य असल्या-
मुळे मोठी अडचण पडून मनुष्य घोटाळ्यांत
पडतो. समजा कीं, आपण एकाद्या
जवाहिर्याच्या दुकानीं गेलों, आणि तेथें
एका पेट्यांत दर ओळींत चार, याप्रमाणें
पांच ओळी मिळून वीस छोटीं घड्याळें
पाहिलीं. आतां जरी त्या प्रत्येकास नि-

(१७४)

राळी संज्ञा असली, तरी दुसरे दिवशीं त्यांतला भेद आपणांस सांगतां येणार नाही. परंतु जर आपण सतत पांच दिवस पर्यंत दररोज चार घड्याळांची बारकाईने माहिती करून घेण्यास त्या दुकानीं गेलों, तर दुकानदार आपणाला त्यांतला बारीक भेद सांगेल, व त्या प्रत्येकामधील गुण सांगून त्यांची एकमेकाशी तुलना करून दाखविलि. नंतर अर्थात् आपणाला आदले दिवशीं जें कांहीं त्याने सांगितलें, त्याची पुनरावृत्ति करून त्या प्रत्येकाचें नांव आणि गुणविशेष हीं ध्यानांत ठेवितां येतील. नंतर दुसरे दिवशीं दुसऱ्या चोहोविंषयींही पूर्वीप्रमाणेंच करून आपण पुढें शिकलों, तर पांच दिवसांच्या अंतीं त्या सर्व घड्याळांचों नांवें आणि

गुणविशेष हे आपणाम तोंडपाठ ह्यणतां येतील. बरें, यापूर्वी फक्त ती घड्याळें वीस होती, आणि त्यांच्या पांच ओळी होत्या, येवढेंच आपणास सांगतां आलें असतें. असो; तर व्याकरण याच रीतीनें क्रमाक्रमानें शिकावें, ह्यणजे घोटाळा न होतां प्रत्येक गोष्ट स्पष्ट ध्यानांत येईल.

एका प्रसिद्ध ग्रंथकाराचा या पुनरावृत्तीच्या संबंधानें जो लेख आहे, त्याचा सारांश येथें देतोः—“आपण जें शिकलों त्याची पुनरावृत्ति केल्यानें अभ्यासांत आपली खरोखर चांगली गति होईल; परंतु ती आवृत्ति पुनः पुनः केली पाहिजे, हें खूब लक्षांत ठेवावें. ह्यणजे, प्रत्येक दिवशीं, आदले दिवशीं शिकलेल्या विषयांची उजळणी केली पाहिजे. दर आठवड्यास,

(१७६)

पाठामागच्या आठवड्यांत शिकलेल्या विषयांची आवृत्ति पुनः केली पाहिजे, आणि दर महिन्यास पाठामागच्या महिन्यांत झालेल्या विषयांची पुनः उजळणी केली पाहिजे. याशिवाय सुटीच्या दिवसांत या सर्वांची पुनरावृत्ति आणखी केली पाहिजे. 'मेमोरेविलिया ऑफ् झेनाफन्' हा ग्रंथ शिकत असतां मीं असा नेमच केला कीं, एक अध्याय, एक भाग, तसेंच एक पुस्तक शिकल्यानंतर त्याची पुनरावृत्ति केल्याखेरीज दुसऱ्यास हात म्हणून लावावयाचाच नाही. शेवटीं या रीतीनें सर्व ग्रंथ संपविल्यावर पुनः तो मीं क्रमानें वाचला. तीन महिनेपर्यंत सतत असे श्रम मला करावे लागले; पण ही पुनरावृत्ति फारच माझ्या कामास आली. ती अशी कीं,

ज्याप्रमाणें एकादें जहाज, ज्याला एकवार
वल्याच्या जोराचा हेलकावा मिळाला
म्हणजे खलाशांनीं जरी कांहीं वेळ आपलें
काम बंद ठेविलें, तरी तें चालतांना राहत
नाहीं, त्याप्रमाणें, जेव्हां मी एक अध्याय
सोडून अगर एक भाग सोडून दुसरा
शिकण्यास लागलों, तेव्हां पूर्वीच्याची
दोन वेळां आवृत्ति झालेली असल्या कार-
णानें पुढच्या शिकण्यांत मला फारशी
अडचण आली नाहीं.”

आतां वरील रीत आणि इतर पुष्कळ
लोकांच्या अभ्यासाच्या ज्या रीति आपण
पाहतों, त्यांमध्ये केवढें अंतर आहे वरें ?
ते जो मार्ग क्रमोत्तम असतात, तो सर्व
धुक्यानें आच्छादित असल्यामुळे जेव्हां
ते पाठीमागे पाहूं लागतात, तेव्हां त्यांस

धुक्याशिवाय दुसरें काय दिसणार ? पुढें जातात तो वातावरण तर फारच अंधक असतें ! पोहोंचण्याचा पल्ला फार लांब पडल्या कारणानें पुष्कळ वेळां तर आपण आहों कोठें हें सुद्धां त्यांस समजत नाही ! तेव्हां अशा धुक्यामध्ये जो चालेल त्यास फायदा कांहींच होणार नाही ; कारण त्यास आपण कोठें आहों, हेंच जर मुळीं माहित नसलें, तर पाठीमार्गे आपण कोण-कोणतीं स्थळे सोडिलीं हें तरी कोठून ठाऊक असणार ? अर्थात् नाही ; मग तो विचारा बुचकळ्यांत पडेल !

(६) कंटाळा आल्यास विश्रांतीस्तव अभ्यास अगदीं सोडून देऊन रिकामें न वसतां अभ्यासाचा विषय बदलीत जावा, म्हणजे विषयवैचित्र्याच्या योगानें कंटाळा

भाहींसा होऊन मनास विसांवाही वाटेल.—
उदाहरणार्थ, आपण बीजगणिताचा अभ्या-
करावयास लागलों; आतां दोन तीन तास
अभ्यास झाल्यावर आपणास कंटाळा आ-
ला असतां विश्रांतीस्तव पुस्तक टाकून दे-
ऊन आपण निजून राहिलों, तर तेणेंकरून
आपणाला विश्रांति होईल हें तर खरेंच
आहे; पण रिकामा आळशीपणांत वेळ घा-
लविल्यानें जशी विश्रांति होते, त्याचप्रमाणें
अभ्यासाच्या विषयांत फेरबदल केल्यानेंही
मनास विश्रांति होसे, अशी अनुभवाअं-
तीं आपली खातरी होईल. आपण बीज-
गणिताचें पुस्तक एकीकडे ठेविल्यावर, ' सं-
स्कृत कवींवरचे निबंध ' वाचावयास लाग-
लों, तर तेणेंकरून मनास विसांवा झाले-
ला पाहून आपला आपणासच अचंबा वा-

टेल. अथवा हें नाही तर, आपण पूर्वी वाचलेल्या ग्रंथांबद्दलच्या आपल्या अभिप्रायाचें टांचण करावयास लागावें; अथवा आपणांस एकादी रचना करायाची असेल तर तिजविषयीं मनन करावयास लागावें, अगर दुसरा एकादा विषय पहात वसावें, ह्यणजे कंटाळा न येतां आपण पुष्कळ वेळ वांचेल व मनासही विश्रांति होईल यांत संशय नाही.

आपले पूर्वज दररोज सोळा तासपर्यंत अभ्यास करीत, तसेंच हल्लींचे जर्मन लोकही तितकाच वेळपर्यंत रोज अभ्यास करितात, यावरून आपणांस पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटतें. पण वर सांगितल्याप्रमाणें एका विषयाचा मनास कंटाळा आल्यावर दुसऱ्याचा अभ्यास करूं लागणें—जेणेंकरून अभ्यासा-

चा आस न येऊन श्रमही झालेसे वाटत नाहीत—याशिवाय ही गोष्ट कोणाकडूनही होण्याचा अगदी संभव नाही; आणि ह्या रीतीस अनुसरल्यानेच महाविद्वान् लोक आपल्यास येवढ्याशा मानवी आयुष्यांत इतकें ज्ञान संपादितात.

यावरून आणखी एक गोष्ट सुचते. ती ही की, एकच मनुष्य अनेक निरनिराळ्या प्रकारचे हुद्दे, ज्यांमध्ये बुद्धिवळाचीच शारीर श्रमांपेक्षा विशेष गरज आहे, असे मोठ्या दक्षतेने चालवू शकेल; कारण त्यास पूर्वीक्त रीतीप्रमाणे एकसारखा उद्योग करूनही कंटाळा येणार नाही.

वर सांगिल्याप्रमाणेच डाक्टर गुड् नामक जो खरा कीर्तिमान् पुरुष होऊन गेला, तो आपल्या वयाला चाळिशी होण्याच्या

(१८२)

पूर्वीच पुष्कळ दिवस एका मोठ्या मेहनती-
च्या, काळजीच्या आणि दक्षतेच्या हुद्यावर
होता, आणि तशांत निबंध लिहून पुष्कळ
वक्षिसें त्यानें मिळविलीं; निदान अकरा भा-
षांचें पूर्ण ज्ञान संपादिलें; बारा भागांचा
एक सर्वोपयोगी कोश करण्यास मदत केली,
आणि “ वैद्यकीचा अभ्यास ” हा प्रसिद्ध
ग्रंथ रचला; इतकेंही करून पुनः कितीएक
नवीन कवितांचीं भाषांतरेंही त्यानें केलीं.
असे अनेक उद्योग चालवूनही घोंटाळ्यांत
पडून कोणतेंही काम त्यानें ह्यगर्दमुळें कधीं-
च अर्धेमुर्धे सोडिलें नाहीं ! असो, तेव्हां
याप्रमाणें सर्वकाल उद्योगी असण्याच्या सं-
वयीनें असे पुष्कळ फायदे आहेत; पण इत-
केंही करून एकाद्यास काहींच फायदा न
शाला, तर त्यास निदान येवढें तरा समा-

धान करून घेण्यास जागा आहे की, दोषा-
स्पद जी कृत्ये आहेत, तीं करण्याकडे तरी
आपेंल मन जात नाहीं!

— ० —

भाग ४.

वाचनाविषयीं.

आजपर्यंत जेवढे ह्यणून विद्वान् लोक
होऊन गेले, त्या सर्वांनीं लक्ष्यपूर्वच वाचना-
विषयीं परिश्रम केले आहेत. आणि ख-
रोखर, त्याखेरीज ह्यणण्यांसारिखी योग्यता
मनुष्यास कदापि प्राप्त होणार नाहीं. लॉ-
र्ड बॅकन् साहेब ह्यणतात, “ वाचनाने मनु-
ष्याच्या आंगी बहुश्रुतपणा येतो, संभाषणा-

नें समयसूचकता येते, आणि लिहिण्याची संवय असल्याने त्याला ठाकाठिकी साधते.” तेव्हां “ बहुश्रुतपणा ” ह्मणून जो काय ते ह्मणतात, तो अनेक ग्रंथांच्या पूर्ण परिचया-वांचून मनुष्यांत कधीही येणार नाही, हें उघड दिसते. केवढाही बुद्धिमान्, कसाही नवीन कल्पना आणि युक्ति शोधून काढणारा जरी मनुष्य असला, तरी वरील अपूर्णतेची संपादनूक इतर कोणत्याही साधनांनं त्याज-कडून होणार नाही. आपली मते आणि सम-ज निर्दोष आणि यथार्थ असे होण्यास आप-णांला जुन्या काळचे इतिहास वाचून पूर्वी-च्या आणि हल्लींच्या काळाच्या गोष्टींचा प-डताळा पाहिला पाहिजे; अंतःकरणास हिं-मत आणि हुशारी येण्यासाठीं आपणांपूर्वी होऊन गेलेल्या महात्म्यांचे जे चिरस्थाई

(१८५)

विचार आणि तर्क त्यांचे माग राहिले आहे-
त, ते वाचनद्वारे आपणांस चांगले समजले
पाहिजेत. तसेच अतःकरणाचा नेहमी न-
वीन कल्पना काढण्याकडे प्रवृत्ति व्हावी,
निदान चांगले विचार करण्याकडे तरी
त्याचा सर्वकाळ कल असावा, म्हणून अने-
क विषयांवरचे चांगले चांगले ग्रंथ आप-
णांला अवश्य वाचले पाहिजेत. ज्याप्रमा-
णें रक्ताची वृद्धि करणारें अन्न होय, त्याच-
प्रमाणें मनास वाचन हें होय. जो कोणी
लक्ष्यपूर्वक ग्रंथवाचन सतत करणार नाही,
त्याच्या हातून अंतःसृष्टींत ह्यणजे अंतःकर-
णांत विशेष सुधारणा होण्याची आशाच
नको. ज्याप्रमाणें साजूक अन्न मिळाल्या-
वांचून कोणीही मनुष्य शक्तिमान् आणि
निरोगी व्हावयाचा नाही, त्याप्रमाणेंच

र्धकन् साहेब जो “ बहुश्रतपणा ” म्हणतात, तो वाचनाखेरीज मनुष्यांत कधीही येणार नाही. जसे गंगा नदीला मिळणारे इतर सर्व प्रवाह बंद केले असतां फक्त प्रसंगी पडणाऱ्या मेघाच्या धारांनीच ती सागरास जाऊन मिळेल, हें म्हणणें शोभत नाही, त्याप्रमाणेंच मन विचारपूर्ण होण्यास वाचनाची गरज नाही, हेंही म्हणणें रास्त नाही.

कांहीं लोक कल्पित कादंबऱ्या, नाटके इत्यादि ग्रंथ वाचतात; ते असें समजतात कीं, ह्यांत मनोरंजकता असल्यामुळे ह्यांच्या वाचनानें भाषाज्ञान होण्यास जड जात नाही; आणि ज्यांतिल विचार पोक्त व सखोल असे जे ग्रंथ, ते वाचण्यास कंटाळवाणे होत. तरुण लोक—आणि त्यांत विशेषकरून विद्यार्थी—ह्यांचें मन फक्त

कर्मणुकीर्चीच पुस्तके वाचण्याकडे फार वळतें.

आतां वाचनाचे वास्तविक उद्देश ह्याटले तर अनेक आहेत. विद्यार्थ्यांचा उद्देश, वाचनानें आपल्या अभ्यासाच्या मेहनतीचे श्रम हलके व्हावे असा असतो. त्यानें त्याप्रमाणें केल्यानें त्यास विसांवा वाटून त्याच्या मनाला हुशारी येते. इतिहासांत तील गोष्टी वाचल्यानें मनुष्यास कसकशा अनेक प्रचीति घडून आल्या, तसेंच अनेक निरनिराळ्या प्रसंगां ते कसे राहिले व कसे वागले, या सर्व गोष्टींचें त्याला ज्ञान होतें; तेणेंकरून त्याची समजूत पोक्त होते, मते यथार्थ होतात, आणि प्राचीन व अर्वाचीन काळच्या सर्व गोष्टी हल्लीं आपल्या देखतच घडल्याप्रमाणें त्यास भासतात,

आणखी त्याचा उद्देश असा असतो कीं, अनेक प्रकारची माहिती मिळवावी, पुढच्या काळच्या लोकांकरितां ज्ञान संपादावें, आणि गरज लागेल तेव्हां वाचलेल्या गोष्टींपैकीं पुष्कळ गोष्टींचीं प्रमाणें आपणास उपयोगीं पडावीं, व ग्रंथरचनेची पद्धत साधावी—म्हणजे गंभीर, हुशार आणि चतुर असा ग्रंथकार आपलें मनोगत कोणत्या रीतीनें प्रगट करितो, याचें आपणास ज्ञान व्हावें.

आतां ह्यावरून स्पष्ट ध्यानांत येईल कीं, वाचन सावकाश आणि विचारपूर्वक झाल्या-खेरीज वर सांगितल्यापैकीं एकही उद्देश साधणें नाहीं. नेहमीं असें आढळण्यांत येतें कीं, जे भाराभर पुस्तकें वाचतात, त्यांपैकीं थोडक्यांसच उपयुक्त असें ज्ञान

प्राप्त होते. घाईनें वाचणाच्या लोकांस बहुधा जें वाचलें त्याचा पूर्वापर संबंध कळत नाही. एकादा मनुष्य फार सत्वर मार्गक्रमण करील; परंतु त्यास क्रमिलेल्या मार्गाची अगदीं ओळख राहणार नाही. घाईघाईनें फक्त पुष्कळ पुस्तकें वाचून टाकणारा, आणि खरा विद्वान् यांजमध्ये फार मोठी तफावत असते. कदाचित् असें म्हणतां येईल कीं, ज्यानें थोडे ग्रंथ, पण ते चांगलें लक्ष देऊन व विचारपूर्वक वाचले आहेत, त्यालाच बुद्धिविशिष्ट कार्ये करण्याची चांगली शक्ति येते. आतां या गोष्टीस कितीएक अपवाद नसतील असें आमच्यानें म्हणवत नाही. अपवाद असतील; पण हे अपवाद तरुण विद्यार्थ्यांस अगदीं लागू नाहीत. वाचनापासून उपयोग करून घे-

ण्याची इच्छा असल्यास तें लक्षपूर्वकच झालें पाहिजे. मोठ्या घाईघाईनें जेवण जेवले असतां अन्नाचें पचन होऊन शरीरास त्यापासून पुष्टता कधीं तरी येईल काय ? कधींही येणार नाही. त्याप्रमाणेंच मनुष्याची मानसिक स्थिति आहे. कोणतीही घाईची गोष्ट म्हटली ह्याणजे ती मनांत विलकुल भरत नाही, व तिजपासून मग अर्थातच त्यास फायदाही होणें नाही.

प्राचीन काळच्या लोकांजवळ ग्रंथांचा संग्रह फार थोडा असल्यामुळे त्यांस त्यांचें परिपूर्ण ज्ञान होण्यास मोठी पंचादित पद्धत असेल असें कोणी ह्याणेल, तर ही आति आहे. त्या वेळेस असें असे कीं, एकादा ग्रंथ स्वतः संग्रहास ठेवण्याची कोणास, इच्छा झाल्यास, त्यास त्या ग्रंथाची साद्यंत प्रत क-

रून घेतल्याखेरीज दुसरा इलाजच नसे. आणि अर्थात् नशा प्रकारें जो कोणी एका-या पुस्तकाची नकल करी, त्यास जर पूर्वी सरस्वतीच्या प्रसादाचा कांहीं संस्कार घडला असला, तर त्या पुस्तकांतील विषय बहुतेक अंशीं समजल्याशिवाय राहत नसे. छापण्याची कला सुरू होण्यापूर्वी पुस्तकें इतकीं दुर्मिळ असत कीं, 'सिसरो डी ऑरेटोर व क्विटिलिअन्स इन्स्टिट्यूट्स इ०' या ग्रंथाची प्रत मागण्याकारितां फ्रान्सच्या राजानें रोम येथें वकील पाठविले होते; कारण या ग्रंथाची साद्यंत प्रत त्या वेळीं सगळ्या फ्रान्स देशांत कोठेंही नव्हती ! आलवर्ट नामक एका मठाधिकाऱ्यानें अतोनात श्रम व खर्च करून आपल्या पुस्तकालयांत सर्व विषयांवरचे १५० ग्रंथ जमविले, हा

(१९२)

लोकांस मोठा अभ्दुत चमत्कार वाटला .
इ० स० १४९७ मध्ये * विचेस्टर-येथील
धर्माधिकार्याच्या पुस्तकालयांत निरनिरा-
ळ्या विषयांवरचे १७ ग्रंथ होते; आणि ए-
का मठांतून बैबलाची (ख्रिस्ती धर्मपुस्त-
काची) एक प्रत त्यानें मागून आणिली,
तेव्हां त्यास, मी हा ग्रंथ अगदीं खराब न क-
रितां जशाचा तसाच आणून देईन, अशा-
बद्दल मोठ्या जोखमीचा एक करारनामा
लिहून द्यावा लागला !

पुस्तक विकत घेणें हें काम त्या वेळीं इ-
तकें महत्वाचें असे कीं, त्याकरितां मोठमो-
ठ्या वजनदार लोकांची साक्ष घेत असत. इ०

---

* इंग्लंड देशांत ह्याम्पशायर प्रांतांत
एक शहर आहे.

(१९३)

स० १३०० ह्या वर्षी ऑक्सफर्ड येथील पुस्तकालयांत थोडोशी पुस्तके होती ती कदाचित् कोणी नाहीशी करील या शंकेने एका लहानशा पेटित घालून त्यांचा पक्का बंदोबस्त केला होता. इ० स० १४०० च्या आरंभी फ्रान्स देशाच्या राजाच्या पुस्तकालयांत फक्त चारच जुने ग्रंथ असून आणखी थोड्याशा घर्मसंबंधी पोथ्या मात्र होत्या.

तेव्हां ही प्राचीन काळची स्थिति हल्लीच्याहून किती भिन्न होती हें लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाही. जग हें केवढें आणि कसे आहे हें जाणण्याची कोणास इच्छा असल्यास त्याला स्वतःच चाऱ्ही दिशांकडे भटकल्याशिवाय दुमरा मार्ग नव्हता. आणि सत्य तर एका मोठ्या

खोल जुन्या विहिरींत लपवून ठेविल्या-
प्रमाणें होतें. मनुष्य मेल्यानंतर त्यास
अन्य जन्म प्राप्त होतें, या मताच्या सत्या-
सत्यतेचा शोध करण्याकरितां *लायकर-
गस् आणि *पायथागॉरस् यांस हिंदुस्थान,
इराण, आणि मिसर या देशांत प्रवास
करावा लागला. † सोलन् आणि ‡प्लेटो

---

* हा ग्रीस देशांतील स्पार्टा संस्थानचा
कायदे करणारा प्रसिद्ध विद्वान् होता.

† हाही एक ग्रीकच होता; गणित, त-
न्त्रशास्त्र इत्यादिकांत हा प्रवीण असून धर्म-
संबंधी कामांतही उलाढाली करणारा होता.

‡ हाही ग्रीसांतलिच अथेन्स संस्थानचा
कायदे करणारा. हा त्या देशांतील ' सात
शहाणे' ह्मणून ज्यांस ह्मणत, त्यांतला एक
होता.

यांस जें ज्ञान प्राप्त झालें त्याकरितां त्यांस
मिसर देशांत प्रवास करावा लागला.
हिरॉडॉटस् आणि स्ट्राबो यांनीं जो इतिहास
रचिला, त्याच्या माहितीकरितां त्यांस देशो-
देशीं हिंडावें लागलें; आणि भूगोलविद्या
तर त्यांनीं स्वतःच प्रवास करून त्या माहि-
तीवरून लिहिली. त्या वेळीं स्वतःचें
पुस्तकालय असण्याची तर बहुतेक मारामा-
रच; पण नुसतीं कोणाजवळ पांच सहा
जरी पुस्तकें असलीं तरी तेवढ्यावरून
तो मोठा दैववान् मनुष्य असं समजत
असत. पण चमत्कार पहा कीं, त्या वेळेस
पुस्तकांची येवढी न्यूनता असूनही, तेव्हां-
च्या विद्वान् लोकांची सर हल्लींच्यांतून
फारच थोरल्या विद्वानांस येईल !

हल्लीं तर वाल्मीकि, कालिदास किंवा

होमर* यांसारखा कवि, अथवा थुसिडैडिज्
 ह्यासारखा इतिहासकार एकही दिसत
 नाही; व पुढेही तसे लोक कोणी निपज-
 तील किंवा नाही, याविषयी संशयच आहे!
 तसेच डिमॉस्थेनिस् याने शत्रूच्या कारस्था-
 नाविषयी आपल्या सर्व देशवांधवांची
 अंतःकरणे जेणेकरून एकदम खवळून
 टाकिली, अशा प्रकारचे वक्तृत्वही हल्लीं
 आम्हांमध्ये नाही. त्या लोकांचे चित्रवि-
 येत व शिल्पशास्त्रांतही हल्लींच्या लोकांवर
 वर्चस्व होते. त्यांजवळ पुस्तके थोडीं-
 च असत; तेव्हां हा मोठा चमत्कार नव्हे
 काय? परंतु पुस्तके थोडीं असलीं म्हणून
 काय झाले? ते तीं पुष्कळ लक्ष लावून
 अनेक वेळां वाचीत असत; व असे केल्यानें

* ग्रीस देशांतील आय कवि.

अध्ययन केलेल्या पुस्तकांचें त्यांस चांगलें ज्ञान होऊन त्यापासून स्वतःचें ज्ञान त्यांस वृद्धिगत करितां येत असे. परंतु आमचा हल्लींचा क्रम किती विलक्षण आहे बरें ? आह्मी वाचतांना रीत आणि हित यांजकडे मुळींच लक्ष्य देत नाही असें म्हटल्यास चालिल !

वीभत्स पुस्तकांविषयी जपावें:—किती-
एक लोकांनीं आपली बुद्धि अशा प्रकारचे ग्रंथ करण्यांत खर्चिली आहे कीं, जे ग्रंथ वाचले असतां हजारों लोकांचीं मनं विघडलीं जाऊन त्यांची प्रवृत्ति नियमार्गां-
कडे झाल्याशिवाय राहूंच नये. जगामध्ये अशा प्रकारचीं पुस्तकें थोडीं थोडकीं नाहींत. जरी प्रत्येक मनुष्याला विचारा-
अंतीं सदाचरण आणि दुराचरण यांतला

(१९८)

भेद सहज कळण्याजोगा आहे, तरी मन
हें स्वभावतः इतकें चंचल आहे कीं, सदस-
द्विचारापर्यंत त्याची मजल पोहोचण्याच्या
पूर्वीच अनेक प्रकारच्या मोहपाशांत तें
सहज सांपडून जातें. आणि विशेषकरून
जेव्हां एकादा मनुष्य, आपली विशाळ
बुद्धि केवळ कुमार्गांतच धुमाळी उडविण्या-
करितां नव्हे, तर जो त्या कर्मांचा मार्ग
तो हरप्रयत्नांनीं भूषित करून त्यांतील
कांटेकुटे झांकण्याकरितां खचितो-कीं
ज्या मार्गांन मनुष्य यमाच्याच दाढेंत खास
सांपडावयाचा—तेव्हां तर पापवासना
जशी उत्संखळ होते, तशी अन्यत्र केव्हांही
होत नसेल. सर्वास, त्यांत विशेषकरून
तरुण लोकांस, आमचें मनःपूर्वक सांगणें
हेंच आहे कीं, त्यांनीं अशा प्रकारच्या

(१९९)

एकाही पुस्तकाचा विटाल करून घेऊं नये;
त्याच्या योगानें अंतःकरणास जो कलक
लागेल तो कधींही दूर व्हावयाचा नाहीं !

आतां हें खरें कीं, कितीएक गो-
ष्टींचें ज्ञान अन्यत्र कोठेंही होण्यासारखें
नसून तें अशा ग्रंथांपासून होण्यासारखें
असेल. पण ज्याप्रमाणें ज्वालामुखी
पर्वतांतून अग्नि, धातु इत्यादि पदार्थांचा
वर्षाव होत असतां त्या गोष्टीचा अनुभव
इतर कोठें होणें नाहीं, म्हणून त्याकरितां
तेथें जाणें, त्याप्रमाणें हें होय. वरें इतकेंही
करून त्या उष्णतेपासून होण्याच्या यातना
आणि जन्मभर आंगावर राहणारे ढाग,
हे भरून येण्यास त्या झालेल्या ज्ञानाचें
महत्त्व पासंगास तरी पुरेल काय ? असो,
तर असले ग्रंथ वाचणें म्हणजे तापून लाल

झालेल्या भट्टीची हवा घेण्यासारखें होय—
 कीं ज्या भट्टीमध्ये कांहीं वेळपर्यंत उजळ-
 पणा व चकाकी हीं दिसतील खरी; तथापि
 तेथें बराच वेळ राहिल्यावर त्या संसर्गाच्या
 दुष्ट परिणामाचा अनुभव आल्याशिवाय
 राहणारच नाही. अशा ग्रंथांतून किती-
 एक स्थळें उत्तम असतात, परंतु त्यांचा
 थांग लागण्याला अपरंपार निबिड अंधका-
 रामध्यें मार्ग कंठावा लागतो. शेवाळींनं
 चिकट झालेल्या समुद्राच्या तळीं उत्तम
 प्रकारचीं मोलें सांपडतात हें खरें, पण तीं
 काढतांना ज्या चिखलाच्या रव्यामध्ये तीं
 निमग्न झालेलीं असतात, त्यांत रुतून जर
 केवळ मरण्याचीच निशाणी असली, तर
 त्यांचा नाद धरणें हें आपणांस यत्किंचित
 बरी उचित आहे काय ?

जर एकादा मनुष्य आपणास रंजविण्या-
कारितां मोठे श्रम करून नानाप्रकारच्या
इकडच्या तिकडच्या मनोवेधक गोष्टी
सांगतांना त्यांतच अतिशय भयंकर, आणि
अक्राळविक्राळ पदार्थांचें, आणि मनांत
धास्ती उत्पन्न करणाऱ्या गोष्टींचें वर्णन
करील, तर त्याने आपल्या मनोरंजनाक-
रितां केलेल्या श्रमांच्या इष्ट फलापेक्षां
त्यांतील भीतिदायक गोष्टींचा जो आपल्या
मनावर अंमल बसेल, त्यांचें अनिष्ट फल अ-
धिक होऊन त्या मनुष्याचे श्रम निरर्थकसे
होणार नाहींत काय ? एकाद्या ग्रंथांत कांहीं
ठिकाणीं उत्तम प्रकारचे विचार, अगर
कावितेची मनास माहेन टाकणारी एकादी
लंकेर झांकून दिली असल्याने मनुष्य
त्याच्या नादास भरून तो वाचावयास

लागला असतां जर त्या ग्रंथांतल पुष्कळ वाईट गोष्टींनीं त्या वाचणाराचें अंतःकरण निंद्य मार्गाकडे वळेल, तर त्या ग्रंथकर्त्यास जगाचा हितकर्ता म्हणतां येईल काय ? त्याची बुद्धि जरी मोठी लोकविलक्षण असली तरी त्याला ती भूषणाभूत होत नाही; कारण जशी एकादी स्त्री केवळ लावण्याची खाण असून जारकर्मी असली, तर तिच्या लावण्यावरूनच तिला कोणी कधीही सद्गुणी म्हणणार नाही, त्याप्रमाणें बुद्धिविशालत्वावरूनच केवळ मनुष्य सत्कीर्तीस पात्र होत नाही; तर त्या बुद्धीची योजना सन्मार्गाकडे झाली तरच ती त्याला भूषणप्रद होते. हें सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, जरी कित्तीएक बी-क्षत्स ग्रंथकारांच्या फक्त अचाट बुद्धिश-

क्तीच्या सद्दीनेच कांहीं काळपर्यंत त्यांच्या कीर्तीचा गाढा ढकलत जातो, तरी हा लोभभ्रम कालांतरेंकरून नाहीसा होऊन, खरें तत्व लोकांस कळून ते त्यास हळू हळू कीर्तिपदावरून झुगारून देण्याच्या प्रयत्नास लागतात !

इंग्लिश कवि बायरन् ह्याला वाग्देवता इतकी प्रसन्न होती की, तो कांहीं काळपर्यंत काव्याधिदेवतेच्या मंदिराचा नायक होऊन बसला; परंतु त्याच्या कवितेत इतका विचकटपणा आहे की, त्याच्या ग्रंथांतून एकच पृष्ठ निवडून काढून, तरुण मनप्यास ते वाचल्यापासून किती अनहित आहे याचा विचार केला असतां, त्यापेक्षा त्याच्या सगळ्या ग्रंथांपासून जें इष्ट झालें आहे ते सुद्धां ज्यास्त नाही असें दिसेल ;

आणि म्हणूनच आतां पुष्कळ मुज्ज जनांस त्याच्या ग्रंथांचा इतका तिटकारा येत चालला आहे कीं, थोड्याच काळांत कोणत्याही समंजस मनुष्याच्या पुस्तकालयांत त्यांस कोठेंही थारा मिळावयाचा नाहीं ! जगावर ही परमेश्वराची कृपाच समजली पाहिजे कीं, जेवढें म्हणून वाईट, तेवढ्याविषयीं लवकरच लोकांची खातरी होऊन त्याचें वारें सुद्धां कोणी घेईनासें होतें.

संस्कृत भाषेंत जयदेव कविकृत ' गी-तगोविंद ' नामेंकरून एक ग्रंथ आहे. ह्याची लिहिण्याची धरती सुंदर व रचना तालशुद्ध असून भाषेंत पराकाष्ठेचें माधुर्य व कवीची कल्पनाशक्ति अचाट आहे. " जरी ग्रंथ असा उत्तम आहे, तरी नीतीचा

अंश त्यामध्ये फार कमी आहे. साधारण मनुष्याची तर कथा काय ? परंतु केवळ विवेकबुद्धीने चालणारा जरी असला, तरी त्याने हा ग्रंथ दोन तीनदां वाचला असता त्याची बुद्धि फिरून तोही कुमार्गी वळेल. अशी गोष्ट सांगतात कीं, जयदेव ह्या अष्टपद्या गात असतां समोर विष्णूची मूर्ति उभी होती, त्या मूर्तीच्या अंगीं देखील इतकें कामोद्दीपन प्रकटलें कीं, त्या मूर्तीनें जयदेवास आतां पुरे कर असें सांगितलें; आणि आज्ञापासून हा ग्रंथ कोणी संपूर्ण वाचूं नये, जो वाचील त्याची प्रियपत्नि थोड्याच काळांत मरेल असा शाप दिला. हा विष्णूचा शाप तर नसेल, परंतु खास कोणी लोकहितेच्छनें त्या ग्रंथापासून काय परिणाम होतील हे पूर्वाच ध्यानांत आणनं.

कोणी तो वाचण्याच्या भरीस पडून नये म्हणून ही तजवीज केली असावी.”* असो; तर अशा बऱ्या बऱ्या मंडळीचा श्रमाच्या आणि बुद्धिकौशल्याच्या कृतींची अशी अवस्था व्हावी ही मोठी दुःखाची गोष्ट नव्हे काय? †

* 'मराठी ज्ञानप्रसारक' पु. ११ अंक ५.

† सर वाल्टर स्कॉट्सारख्याशी टक्कर मारणारा कवि बायरन्, तसेच गीतगोविंदासारख्या काव्याचा कर्ता प्रसिद्ध कवि जयदेव, अशा मोठमोठ्यांच्या विरुद्ध लिहिण्याचे साहस आम्हीं केले, म्हणून पुष्कळ लोक कदाचित् आमच्यावर पराकाष्ठेचे क्रुद्ध होतील; तथापि लोकापवादस भिडून असत्येतेचा अगर मुग्धपणाचा दोष पदरीं न घेतां जें यथार्थ वाटेल तेंच सांगितलें पाहिजे असें सर्व विचारी लोक कबूल करतील.

(२०७)

पण येवढ्यानेच झालें असें नाहीं. तर ज्याप्रमाणें सर्व लहान मोठे, सज्जन आणि दुर्जन, कुमार्गानें आचरण करणारे, आणि अनेक प्रकारच्या लबाड्या व लोकांचे घातपात करूनही स्वतः साव म्हणून मिशांना पीळ भरणारे, आणि एकून एक सर्व इतर लोक, ह्यांस आपआपल्या इहलोकींच्या सर्व कृत्यांबद्दल अंती परमेश्वरापाशीं झाडा द्यावा लागेल, त्याचप्रमाणें धर्माची निंदा करून लोकांचा त्यावरचा विश्वास उडविण्याकरितां, आणि अनेक प्रकारच्या नियम कृत्यांतील चैनीचें आणि धुमाकुळीचें वर्णन मोठें रसभरित करण्याकरितां, आणि लोकांस फक्त गंमतच वाटावी याकरितां आपली अचाट बुद्धि आणि अकटोविकट शक्ति खर्च करणाऱ्या सर्व लोकांसही,

(२०८)

आपण इहलोकीच्या अलभ्य जन्माचें आणि जीविताचें काय सार्थक्य केलें, याबद्दल परमेश्वरापाशीं शेवटीं पूर्णपणें जबाब द्यावा लागेल !

परंतु असल्या प्रकारचीं, त्यांत विशेषेकरून कर्मणुक्तीकरितां रचलेलीं पुस्तकें वाचणें अवश्य नाहीं काय ? असें कोणी म्हणेल, तर त्याचें उत्तर असें आहे कीं, जिभेस गोड मात्र लागणारे, परंतु शरीर सशक्त करण्यास ज्यांचा कांहींच उपयोग नसून, ज्यांचे पुष्कळ सेवन केलें असतां शरीरास जडत्व मात्र येणार, असे कांहीं पदार्थ आहेत, ते खाण्याची जितकी आवश्यकता आहे, तितकीच असलीं पुस्तकें वाचण्याचीही आवश्यकता आहे ! आतां जगांत असल्या पुस्तकांखेरीज दुसऱ्या

(२०९)

प्रकारचीं पुस्तकेंच नसतीं तर मात्र गोष्ट
निराळी असती, परंतु कल्पित कादंबऱ्या
वगैरे पुस्तकें वाचण्याच्या अतिशय नादास
भरून गेलेल्या बहुतेक लोकांनीं विशेष
महत्वाच्या पुस्तकांस हातही लाविलेला
नसतो, असें सुद्धां दृष्टोत्पत्तीस येतें! आतां
अशा प्रकारचीं पुस्तकें वाचणेंच तर, दास्त-
विक महत्वाचीं—कीं ज्यांमध्ये मनुष्याच्या
स्वऱ्या स्थितीचें अनेक प्रकारांनीं वर्णन
केलेलें असतें—असलीं पुस्तकें वाचून
त्यांतील ज्ञानामृत प्राशन केल्यानंतर
कल्पित वगैरे पुस्तकें हवीं तर वाचावयास
लागावें.

कोणतें पुस्तक वाचावें आणि कोणतें न
वाचावें हे आपणांस कसें समजेल ?—हा
प्रश्न फार महत्वाचा आहे, कारण कांहीं

पुस्तकें अशीं आहेत कीं, तीं वाचल्यापासून कांहींच फायदा होणार नाही; व दुसरीं कितीएक अशीं आहेत कीं, तीं वाचल्यापासून वाचणाराचें निखालसपणें नुकसान झाल्यावांचून राहणारच नाही. कां तर ज्याप्रमाणें आपण संगत धरलेल्या लोकांच्या गुणावगुणांची आपणांवर छाया पडते, त्याप्रमाणेंच वाचलेल्या पुस्तकांपासूनही मनाची एका निराळ्याच प्रकारची स्थिति होते. वर्तमानकाळीं प्रसिद्ध होणाऱ्या पुस्तकाविषयीं तर कोणी शिफारसही केली, तरी तें प्रथम आपण सर्व वाचण्याच्या भरीसच पडूं नये. कारण कीं, जसें भरलेल्या भांड्यांतील दूध एक पेलाभरच प्याल्यानें आपणांस सगळ्या भांड्याची परीक्षा तेव्हांच करितां येईल, त्याचप्रमाणें एकादें पुस्तक

आणून त्याचा एकच भाग वाचून पाहिल्या-
 वरोवर तें चांगलें अगर वाईट ह्याचा निर्ण-
 य करण्याला आपणांला काय उशीर आहे?
 कोणी व्यासंगी पुरुष म्हणतो, “ प्रत्येक म-
 नुष्य आपल्या बुद्धीला जें योग्य दिसेल तें
 लिहून प्रसिद्ध करित असतो; परंतु माझ्या
 थोड्याशा वेळांत मला तें सर्व अवलोकन
 करण्याला अवकाश नाही. जेव्हां मी
 वाचावयास लागतो, तेव्हां त्यापासून फा-
 यदा व्हावा, ही माझी मोठी इच्छा असते;
 परंतु कांहीं पुस्तकें तर अशी आहेत कीं;
 त्यांचें नुसतें स्वरूप अगर उद्देशच मनांत
 आणिला ह्मणजे तीं मनुष्याचें अनाहित क-
 रणारी आहेत असें दिसून येतें ! मग अर्था-
 तच तीं वाचल्यापासून त्यास फायदा हो-
 ष्याची तर गोष्टच पोलावयास बको !

कोणीही मनुष्य ' मला असलीं पुस्तकें वा-
चलींच पाहिजेत ', असें झणणार नाही
अशी माझी खातरी आहे. तथापि ' दोन आ-
णि दोन मिळून पांच होतात ' हें सिद्ध कर-
ण्याकरितां जर कोणी मोठें पांडित्य करण्या-
ला मजकडे येईल, तर अशा मनुष्याशीं-
झगडण्यावांचून माझे कांहीं खोळंबलें ना-
हीं. " असो; पण यापेक्षांही दुसरा एक
सुलभ असा मार्ग आहे; तो हा कीं, ज्या
प्रकारें आपण औषध घेतों तोच प्रकार पु-
स्तक वाचण्याविषयीं असावा. झणजे
त्याची प्रचीत पाहून त्याच्या गुणावगुणांवि-
षयीं लोकांनीं परीक्षा करून सोडल्याशिवाय
आपण त्याची गोष्टच बोलूं नये. ज्यांना
' सर्वमान्य ' अशी संज्ञा प्राप्त झाली आहे—
कीं ज्यांच्या योग्यतेविषयीं तिलप्रायही सं-

शय अगर मतभेद पढावयाचा नाही,—
अशी पुस्तके पुष्कळ आहेत. तशांत
सर्वच पुस्तके कोणाच्याने वाचवतील असे-
जगांतिल ही नाही; व तसे करिता येते
तर त्यापासून फायदाही थोडाच झाला
असता.

हलकट किंवा ज्यांत गुण झटले तर
' खंडीत पावरती ' इतकेच आहेत, असाही
ग्रंथ वाचण्याची जरूर ठेवू नये. आपल्या
ग्रंथांत शेवटी शेवटी बहार दिसण्याकरतां
ग्रंथकार कदाचित् आपले चांगले चांगले
विचार ग्रंथाच्या शेवटी प्रदर्शित करून ए-
कंदरीने ग्रंथाचा शेवट गोड करण्याचा प्र-
यत्न करील; परंतु मध्यतरी मनास आल्हाद
देणारे एकही स्थळ न दाखावितां जर तो
आपणांस रक्षरखीत वाळवंटासारखा ओसव

मार्ग कंठावयास लावील, तर तो ग्रंथकार बुद्धीच्या संबंधाने कमकुवत समजला पाहिजे. अशाचे ग्रंथ वाचण्यापेक्षां दुसरे हवे तितके चांगले सांपडतील !

वाचण्यास कसा आरंभ करावा ह्याविषयी:—ग्रंथ हातांत घेतल्यावर त्याचे मुखपत्र काढून तो कोणी केला, त्याचा कर्ता कोठचा राहणारा, त्याविषयी आपणास काय माहिती आहे, हे पहावे. तसेच कोठे आणि कोणी छापून प्रसिद्ध केला, या गृहस्थाने केलेल्या पुस्तकांचे साधारण स्वरूप कसे असते, व विद्यमान ग्रंथाविषयी आपणांस कांही माहिती आहे किंवा नाही, हे सर्व लक्षांत आणावे. नंतर प्रस्तावना वाचून ग्रंथकर्त्याचा झोंक कोणत्या प्रकारचा आहे, त्याचे स्वतःविषयी आणि स्वतः-

च्या ग्रंथाविषयी काय म्हणणें आहे, आणि लोकांत आपल्या कृतीची लल्कारणी करण्याला त्याला काय कारण झालें, याचा विचार करावा. मग अनुक्रमणिकेकडे वळून ग्रंथाच्या विषयाचा मुख्य भाग कोणता आहे तें पाहून, त्या ग्रंथाचें साधारण स्वरूप मनांत आणावें. नंतर एकादा भाग काढावा, आणि कर्त्यानें त्याचे पोटभाग कसे केले आहेत व त्यांविषयी कसें प्रतिपादन केले आहे, हें पहावें. हें झाल्यानंतर जर पुढें जास्त चिकित्सा करण्याची तूर्त जरूर नाहीं असें दिसेल, तर ज्या ठिकाणीं एकाद्या मोठ्या विषयाची चर्चा केली असेल तिथे वळून तें प्रकरण सुमप्रवाचावें. असें केल्यानंतर ग्रंथकर्त्याचे श्रम आणि बुद्धीची करामत यांचा कितपतसा उ-

पयोग झाला आहे हे पहावे. याप्रमाणे थोडीशी कसोटी पाहिल्यानंतर जर ग्रंथकर्ता व्यर्थ पाहिल्याचा ढोल घालणारा आणि वरवर बुद्धीचा आहे असे दिसेल, तर त्याचा तो ग्रंथ वाचण्यांत व्यर्थ श्रम करून वेळ घालवू नये. त्यापासून फायदा झालाच तर उर्गाच थोडा होईल; जाणून तो सोडून द्यावा. परंतु जर ग्रंथ चांगला वाचनीयसा दिसेल, तर फिल्लन अनुक्रमणिकेकडे वळावे, आणि तींतील प्रत्येक भागाचा विषय नीट लक्षांत आणावा. नंतर पुस्तक मिटावे, आणि त्याचे साधारण स्वरूप पूर्णपणे आपल्या ध्यानांत आले की नाही ते पहावे. ह्याप्रमाणे त्या ग्रंथाचा सर्व नकाशा आपल्या मनावर पूर्णपणे उतरल्यावर अनुक्रमणिकेमध्ये पहिल्या भागा-

चा जो विषय सांगितला असेल, तो स्पष्ट मनांत आणून वाचनास आरंभ करावा. प्रत्येक वाक्य वाचल्यानंतर, हें आपणाला समजलें काय ? यांतील सिद्धांत खरा, महत्वाचा अगर मुद्देशीर आहे काय ? तसेंच यांत कांहीं ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे काय ? याचा विचार करीत जावा. प्रत्येक कलम संपल्यानंतरही असेच करावें. कोणत्याही कलमाचा सारांश मनांत आल्याखेरीज पुढें वाचावयास लागूं नये. याप्रमाणें सगळा भाग संपल्यावर, ग्रंथकाराचा, यांत कोणती गोष्ट तद्दीस नेण्याचा उद्देश होता, व त्याप्रमाणें वास्तविक त्याच्या हातून ती गोष्ट किती सिद्धीस गेली, हें पाहावें. वाचतांना, पुस्तक आपलें स्वतःचें असल्यास, अगर त्याच्या मालकाची मनाई नसल्यास,

पुस्तकाच्या समासावर लांकडी पेन्सिलीने प्रत्येक कलमाचे किंवा एकाद्या वाक्याचे स्वरूप काय आहे, याबद्दल खुणा करित जाव्या. ही गोष्ट स्वष्टपणे ध्यानांत येण्यासाठी उदाहरणार्थ कांहीं खुणा पुढे दाखविल्या आहेत. ह्या किंवा असल्या दुसऱ्या प्रकारच्या खुणांनीही हे कार्य होणारें आहे:—

खुणा.

त्यांचें स्पष्टीकरण.

ह्या कलमांत, ह्या भागामध्ये जी गोष्ट सिद्ध करावयाची, तीं-तलि मुख्य सिद्धांत, किंवा त्यांतील एक आहे.

अ.

हा अभिप्राय खरा आहे; आणि यावर ज्यास्त चर्चा करितां येऊन तो अधिक सर्वत्र लागू पडण्यासारखा आहे.

१६

हा व्यवहारांत एकंदर लागू करूं गेल्यास, अनुभवशीर गोष्टींनीं सिद्ध होणार नाहीं; करितां खोटाच समजला पाहिजे.

स.

॥ संशययुक्त, खातरीलायक नव्हे.

सा.

याप्रमाणें कोठें गोष्ट घडली असेल किंवा नाहीं, याविषयी संशय आहे.

च.

चांगलें; उदाहरणांनीं सिद्धतेस विशेष बळकटी अणणारें.

वा.

वाईट; उदाहरणांनीं सिद्ध होण्याजोगें नव्हे.

अ.

अप्रासंगिक; गाळलें असतें तर बरें होतें.

द्विरुक्ति; अर्थकर्ता फेर्यांत पडला.

ॐ ॥ योग्य स्थळी योजना केली
नाहीं.

म. ॥ मनोहर.

१५ ॥ मनास तिटकारा आणणारें.

असल्या खुणा हव्या तितक्या जास्त वा
ढवितां येतील. परंतु वर सांगितल्या आहे-
त तेवढ्यांनीं बहुतेक निर्वाह होईल, असें
आह्यांस वाटतें. शिवाय याच लागू कर-
ण्यावाही आवश्यकता आहे असें नाहींच;
कारण प्रत्येकाला स्वतःस तोंड कर अशा न-
वीन खुणा शोधून काढितां येतील. पण खु-
णांच्या स्पष्टीकरणांत घोटाळा मात्र न हो-
ण्याविषयीं जपलें पाहिजे.

आतां वरील रीतीनें वाचनास पुष्कळ
वेळ लागून तें फार थोडें होईल हें आह्या
कबूल करितां. पण थोडें झालें तरी तें
फार महत्वाचें होणार नाहीं काय ? निःसं.

शय होईल. या प्रकारें वाचलेल्या एकाच पुस्तकाचें श्रेय घाईनें वाचलेल्या दहा पुस्तकांपेक्षां खचीत जास्त आहे. या रीतीचें अवलंबन झालें ह्मणजे वाचलेल्या प्रत्येक गोष्टीचा विचार करणें, तींतील खऱ्याखोट्याची परीक्षा वगैरे करणें हें वाचनाच्यास अवश्य पडून त्याच्या मनांत जे विचार येतील, ते त्याचे स्वतांचेच जसे काय, याप्रमाणें अगदीं दृढ होतील. जें वाचलें तें आपल्या पदरांत पाडून घेण्याला पहिल्यानें एक मुख्य गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे. ती ही कीं, वाचतांना प्रत्येक गोष्टीचें मनन करून, सर्व पुस्तक वाचल्यानंतर त्यांतील एकंदर सारांश मनांत आणिला पाहिजे.

पुस्तक वाचल्यानंतर त्यांतील विषय

(२२२)

दुसऱ्यास तोंडानें सांगणें हें फार उययोगाचें आहे; कारण तसें केल्यानें जें वाचावें तें आपल्या मनांत जास्त चांगलें गढून जातें. तसेंच जें वाचलें त्याची पुनरावृत्ति करण्याकडेही थोडा वेळ दिला पाहिजे. मोठमोठ्या विद्वानांचें असें मत आहे कीं, वाचनाकडे जो वेळ लावावयाचा त्यापैकीं निदान पाव हिस्सा वाचलेल्याची पुनरावृत्ति करण्याकडे खर्च केला पाहिजे.

वाचतांना आणखी एक काम अवश्य केलें पाहिजे. तें, वाचलेल्या विषयांचें वर्गीकरण हें होय. आपण जें वाचतों त्यापैकीं थोडाच अंश आपल्या ध्यानांत राहतो. तसेंच, पुस्तक वाचतांना जे विचार आपल्या मनांत येतात, ते सर्व राखून ठेवण्याची आपल्या आंगीं शक्ति नाहीं. क्षणून वाचण

चालले असता ज्या ज्या गोष्टी आपणांस उपयुक्त अशा वाटतील, त्यांचे विल्हेवारीने वर्ग करावे. तेणेकरून पाहिजे त्या वेळेस आपणांस वाचलेल्यापैकी हवी ती गोष्ट, कोणत्या पुस्तकांत व त्याच्या कोणत्या पानांत आहे हे सर्व सहज पाहतां येईल. उदाहरण, आपण 'निबंधमाला' वाचीत असतां त्यांत इंग्रजी भाषेच्या निबंधांतील जॉन्सन्च्या ग्रंथांची जी हकीकत दिली आहे, ती फार चांगली आहे, असे आपणांस वाटले तर आपण 'ज' या अक्षराखाली असे लिहावे:—

जॉन्सन्.—त्याचे ग्रंथ—' निबंधमाला ' अंक (अमुक) पृष्ठ (अमुक). अथवा आपण 'शिकंदर बादशहाचे चरित्र' वाचीत असतां शिकंदराच्या मातृभक्तीची गोष्ट

ध्यानांत टेवण्याजोगी आहे, असं आपणांस वाटलें तर, आपण 'श' या अक्षराखाली पुढें लिहिल्याप्रमाणें लिहावें:—शिकंदर—त्याची मातृभक्ति—'शिकंदर बादशहाचें चरित्र,' पृष्ठ (अमुक) इ०. या योगानें आपणखी एक मोठा फायदा हा आहे कीं, वाचतांना जें आपणांस ध्यानांत टेवावेंसं वाटतें, तें सर्व उतरून घेण्याची मेहनत वांचतें.

आतां वर्तमानपत्रें वगैरे क्षिरकोल वाचनाविषयीं राहिलें. विद्यार्थ्यांविषयींच म्हटलें तर आमचें मत असें आहे कीं, त्यांनं अशा प्रकारच्या वाचनांत वेळ जितका न घालविला तितका बरा. कारण, त्यांतिल गोष्टी ध्यानांत टेवण्याच्या उद्देशानें लिहिलेल्या नसतात. ह्मणून तीं वाचण्यांत आपण ता-

सांचे तास घालविल्यानंतर फक्त निरनिरा-
ळ्या अनेक गोष्टींचे पुष्कळ तरंग मात्र आप-
ल्या मनांत येतील, दुसरें काय ? आणि त्या
योगें स्मरणशक्तीला दुर्बलत्व येऊन तिजपा-
सून होणाऱ्या फायद्यास मात्र आपण मुकूं-

आतां वाचनाचे आणखी तीन प्रकारचे
जे फार महत्वाचे उद्देश आह्यांला दिसतात,
त्यांविषयी लिहून हें प्रकरण पुरे करितां.

(१) वाचनानें लिहिण्याची पद्धति
साधते.—कल्पना करूं कीं, आपणांला
प्रौढ, सुबोध आणि सुंदर अशा पद्धतानें
लिहिण्याची होस आहे; तर आपण ' अनेक
विद्यामूलतत्वसंग्रह ' किंवा त्यासारखीं दुसरीं
पुस्तकें कांहीं महिने वाचल्यानंतर आप-
णांस तसें करितां येईल. तसेंच आपली
वाक्यरचना केवळ सरळ व बालबोध

वहोवी, अशी आपणांस आवड असल्यास 'मधुमाक्षिके' सारखी पुस्तके दहाबारादां वाचल्यावर आपणांस तशी रचना करितां येईल. मनुष्यसृष्टीचा हा एक सर्वसाधारण नियम आहे कीं, ज्या लोकांशी आपला परिचय असतो—मग तो त्यांशी बोलण्याच्या संबंधानें असो, अथवा त्यांच्या लिहिण्याच्या संबंधानें असो—त्यांचे गुण आपल्यास न कळत आपणांला तेव्हांच लागून जातात. आणि म्हणूनच चांगल्या ग्रंथकारांचे ग्रंथ वाचण्याचे येवढे महत्त्व मानिलें आहे. कारण ते वाचल्यापासून आपल्या मनावर चांगल्या गोष्टींचा ठसा बसतो; तसेंच इतर सर्व गोष्टींपेक्षां वाचनेच बहुतेक अंशीं मनुष्याचे विचार व तर्क विशेष प्रकारचे होतात.

REFBK-0019163